

TB 71786

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA

CURANT A. FÖRSTER ET G. MÉSZÖLY

NYELVTÖRTÉNETI FEJTEGETÉSEK A HALOTTI BESZÉD ALAPJÁN

IRTA

MÉSZÖLY GEDEON

SZEGEDI EGYETEMI TANÁR
MAGY. TUD. AKADÉMIAI TAG

XIV. KÖTET

S Z E G E D, 1 9 4 2

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE

SZTE Egyetemi Könyvtár



J000654255

T 15224

TB 71786



SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.

A Halotti Beszéd és Könyörgés Pray Codex-beli, betű szerinti szövege.

(A () zárójelbe tett számok a nyelvemlék sorait jelzik; nincsenek meg az eredeti kéziratban. A [] zárójelbeli betűk az eredeti írás rövidítéseinek föloldása.)

(1) Latiatuc feyleym zumtuchel (2) mic vogmuc. yſa pur eſ chomuv uogmuc. Menyi miloſtben (3) teremteve eleve miv iſemucut adamut. eſ odutta vola neki (4) paradifoſumut hazóá. Eſ mend paradifoſumben uolov gimilcictul (5) munda neki elnie. Heon tiltoa wt ig fa gimilce tvl. Ge (6) munda neki meret nu[m] eneyc. yſa ki nopun emdul oz gimilſ (7) tvl. halal nec halalaal Holz. Hadlaua choltat teremteve iſten (8) tvl. ge feledeve. Engede urdung intetviner. eſ evec öz tiluvt (9) gimilſ tvl. eſ oz gimilſben halalut evec. Eſ öz gimilſ nec vvl (10) keſeruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. (11) Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. (12) Horogu vec iſten. eſ veteve wt ez muncal vilagbele. eſ levn (13) halal nec cſ pucul nec feze. eſ mend w nemenece. Kic ozvc. (14) miv vogmuc. Hug eſ tiv latiatuc ſzumtuchel. iſa eſ num (15) igg ember mulchotia ez vermut. yſa mend ozchuz iarov (16) vogmuc. Wimagguc uromc iſten kegilmel ez lelic ert. hug (17) iorgoſſun w neki. eſ kegiggen. eſ bulſcassa mend w bunet. (18) Eſ vimagguc ſzen achſcin mariat. eſ bovdug michael, archangelt. (19) eſ mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Eſ uimagguc (20) ſzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. eſ ketnie. (21) hug ovga mend w bunet. Eſ vimagguc mend ſzentucut. (22) hug legenec neki ſeged uromc ſcine eleut. hug iſten iv ui- (23) madſagucmia bulſaſſa w bunet. Eſ zoboducha wt urdung (24) ildetuitvl. eſ pucul kinzotviatvl. eſ

vezeſſe wt paradif[u[m]] (25) nugulmabeli. eſ oggun neki munhi uruzagbele utot. eſ (26) mend iovben rezet. Eſ keaſſatuc uromchuz charmul. Kirl.

(27) Scerelmeſ bratym uimagg[uc]omuc ez ſcegin ember lilki ert. (28) kit vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente (29) kinec ez nopun teſtet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel (30) abraam. yſaac. iacob. kebeleben helhezic. hug birſagnop (31) ivtua mend w ſzentii eſ unuttei cuzicun iov (32) felevl iochtotnia ilezie wt. Eſ tiv bernetuc. *clamate III. K.*

mulhotia

(15. s.)

Egykorú kiejtése: *mülhottya*; a mai mülhatja alakváltozata.

A *mül*, *mülik* eredeti jelentése ‚eo, praetereo‘. Mordvin megfelelője *moľe-*, ennek még megvan térbeli jelentése: ‚megy‘; így van a lappban is: *mollá-* ‚mellette elmegy‘. (Nyh^r.52.) A vogulban, mint a mai magyarban is, időbeli jelentése van ennek az igének: *muli* = ‚*mülik*‘. Van a vogulban ‚múltáig‘ jelentésű névutó is a *mul-* igétől *-nä* lativusi raggal: *üt khätäl nulnä*: ‚öt napig‘, ‚öt nap múltáig‘ (VNyj. 117). A *-nä* és *-γ* lativusi raggal: *mülnäyr* ‚elmúlásig‘ (uo.). Így fejlődött ki a magyarban is a *mülva*, *mülván*, *mültán*, *mültával* időhatározó névutó.

A régi magyar nyelvben megvan a *mül* igének eredeti térbeli mozgás jelentése is: „*mülván* Galiléabeli tengér mellől“ ~ ‚*praetereus secus mare Galilaeae*‘ MünchC. 72; „Mikor Jézus mënne Jérúzsálëmbe és *mülnéjék* Samária és Galiléa között“ ~ ‚*dum iret in Jerusalem, transibat per mediam Samariam et Galilaeam*‘ DöbrC. 372; „Szent János írta még könvének kilenced részében: Az időbe *elmülván* Jézus, láta eggy vakon sziletött embört“ WinklC. 303 ~ ‚*Et praetereus Iesus vidit hominem caecum a nativitate*‘; „Egy némi-nemő napon azért mikoron immár tizönöt esztendős sziz vóna, több szizekkel egyetömbe az ű dajkájának johait örizné, Antiókhíanak fejedelme, kinek Olibrius vala neve, az szizek mellől *mülván* szolgálával, az több szizek között meglátván ez sziz

szent Margitát, ottan igön mēgkedvelé ütēt“ KazC. 28; „Történék, öszvér *elmülék* állolla, Absolon az cserfán fenn megakada“ Régi M. Költők Tára VI, 69.

A *hat* ige eredeti jelentése szintén térbeli: ‘penetro, progredior’: „Trincsént mēghaladá, Csehországba *hata*“ Régi M. Költ. T. IV, 249. Megfelelője osztják *xat-* ‘előre-megy’ (Nyh⁷. 150.).

A primitív ember a térben való előrejutás igéjével fejezte ki a concret és abstract cél elérését, a ‘possum’-ot. A *mül-hat*, **kel-hat*, **mēn-hat* typus eredetileg rokon értelmű igékből való öszetétel volt, mint a *jár-kél*. A *mül-hat*-ban az utótagnak külön szó volta elhomályosult és a **kel-hat*-féléken hangrendben is illeszkedett: **kel-hat* > *kelhet*, *mēn-hat* > *mēn-het* > *mēhet*. Így fejlődött ki a *-hat*, *-het* képző, még pedig eredeti jelentésének megfelelően térbeli előrehaladást jelentő igéken.

A finnben is eredetileg térbeli mozgást, térbeli cél elérését jelentő igének lett az a jelentése is, hogy *-hat*, *-het*: *saa* = ‘jutni; érkezeni, érni’ és ‘-hatni, -hetni’.

mige zocoztia vola

(10. s.)

Egykorú kiejtése: *migé-szokosztja volá*; ebből lett a *mēg-szakasztja vala*.

A *migé* alakból lett alsóbb fokúvá válással a *mégé*, ebből labialisatióval a *mögé*. Ennek töve a *mög* szó, ragja a lativusi *é*.

A *mög* megfelelője megvan nem egy finnugor nyelvben, s azokban is helyhatározóraggal adverbium lett belőle: cseremisiz *mönges* (közönséges írásmódukkal: *möngés*) = ‘vissza’.

Az *elé-mēgy* (azaz ‘előre megy’) ellentéte volt a *mégé-jő* (azaz ‘hátrafelé jő’, ‘vissza-jő’). Az *elé-mēgy*-ből lett az *el-mēgy*, a *mégé-jő*-ből a *mēg-jő*.

Ha valaki a házatól vadászni vagy halászni vagy egyéb dolga végezni *el*-mēnt, és utána *mēg*-jött (azaz *vissza*-jött), az ő *mēg*-jövése az ő dolga befejeztét jelentette. Így a térben való mozgást jelentő igék határozóin lett a ‘hátra’, ‘vissza’ jelentésű *migé* > *mēg* szónak a cselekvés befejezését jelentő értéke, ilyen értékben aztán később hozzájárult nem térbeli cse-

lekvést jelentő igéhez is, mint például a *szokoszt* > *szakaszt* igéhez.

Nem helyes rosszalni Munkácsinak azt a magyarozatát, hogy a vogul *xot-*: 'még-' igekötő a lativus-ragos *khuti*: 'mégé' határozószóval azonos. A vogul *ēl-*: 'el-' igekötő is (pl. *ēl-mini* = 'el-mén') a magyar *elé*-nek megfelelő *ēlü* határozószóval azonos. Az a mondattani jelenség, hogy térbeli mozgást jelentő igék mellett igekötőkké válандó határozószók állandósultak, már az ugor korban kezdődött. Ilyen értelemben történeti összefüggés van a magyar és az obi-ugor nyelvek igekötői között.

Az *el-* és *még-* igekötők jelentéstörténete visszavisz bennünket a térben gondolkodó primitív ember lelki világáig.

A HB.-ben csak az egyetlen '*migé*-szokosztya' esetében van ige cselekvésének befejeztét jelentő határozószó. Különben a HB. nyelvben '*még*-halsz', '*még*-haraguvék', '*bo*-csássá *még*', '*old*ja *még*', '*szabadítsa még*', '*el*-feledé', '*múl*-hatja *el*' — ezek a kifejezések még igekötő, illetőleg a megfelelő határozószó (*migé*, *elé*) nélkül vannak. A HB.-nél százötven évvel későbbi Königsbergi Töredékben a *mégé* igekötőnek alkalmazása már olyan tág körű, mint a mai *még-* igekötő: „ményeknek egét *mégé-türje*“ (írva: *me[le] turie* értsd: *még-törje*); „ményeknek egét *mégé-türjed*“ (*[m]ege turied*); „Názáret városát *mégél*lhesse“ (*mege lel[he]sse*).

'Szíve *szakad*' = 'szíve megreped'; 'torka *szakad*' = 'torka megreped'; '*torka szakadtából* kiabál' = 'úgy kiabál, hogy majd nem megreped a torka'. Ilyen mondatokban a *majd* vagy *majdnem* segítségével a lehetőséget fejezzük ki; Erdélyben azonban e nélkül is van az állítmánynak lehetőség értelme: 'úgy megijedtem: *estem le s haltam meg*' = 'úgy megijedtem, hogy majd hanyatt estem s majd nem meghaltam' = megvolt a lehetősége annak, hogy hanyatt esem és meghalok az ijedségtől. A régi nyelvben is *majd* és *majdnem* nélkül voltak az efféle nagyító, túlzó kifejezések. A szükségét látóra gyakran mondták a XVI-ik, XVII-ik században, hogy 'éhen hal', 'éhen hal'; ez nem azt jelentette, hogy valósággal éhen hal, hanem nagyításképpen: 'majd nem éhen hal'. Takáts Sándor elkövette egyszer azt a hibát, hogy mikor az alumnus deákokról azt írta egy XVI-ik századi levél, hogy éhen hal-

nak, ezt valóban úgy értette, hogy a szegény deákocskák a XVI-ik században néha éhhalállal múltak ki. A HB.-nek is azt az állítását, hogy a tiltott gyümölcs keserű leve megszakasztotta Ádám torkát, úgy kell érteni, hogy majdnem megszakasztotta.

emdul

(6. s.)

Egykorú kiejtése: *emdiil*; a mai megfelelő igealak *éendöl*.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint nem az *éend*, *léend*, *téend*, *véend* két tagú alakok az eredetibbek, hanem az *end*, *lend*, *tend*, *vend* (vagy *énd*, *lënd*, *tënd*, *vënd*) alakok.

A HB. *emdul* alakja a maga *m* betűjével azt bizonyítja, hogy az *end-*, *lend-*, *tend-*, *vend-*nek még eredetibb alakja *emd-*, **lemd*, **temd*, **vemd* volt, tehát az *-nd* suffixum, melyet leíró nyelvtanaink a jövő idő jelének neveznek, eredetileg *-md* alakú volt.

A jövő idejű igei állítmány kifejezésére a jelen idejű állítmánytól különböző alakú igealak eredetileg nem volt a magyarban, amint ma sincsen a legtöbb nyelvjárásban és a legtöbb finnugor nyelvben. Sylvester János (XVI. sz.) a magyar futurumról még azt írja nyelvtanában: „Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur“ (Corp. Gramm. 61), azaz a futurumot csak körülírással tudjuk kifejezni, még pedig szerinte ilyen módon: „Futurum Sing: amabo, bis, bit: szeretek, szereccz, szeret jövendőre“ (60). Természetes, hogy soha nem beszéltek így: „szeret jövendőre“, ezt a *jövendőre* szót csak magyarázatul függeszti oda Sylvester, a beszélő és hallgató bizonyos helyzetében futurum értékű *szeret* után. Ő a *szeretui fog* alakot meg sem említi, a *szeretend* alakot pedig „*mikoron szeretend*“ kapcsolatban „cum amaverit“ latin értelmezéssel.

A XVII-ik században Szenczi Molnár Albert a *kérend* igealakról azt írja (Corp. Gramm. 179): „Accedit futurum subjunctivi modi, Latinis quasi praeteritum, Ungaris vero quasi gerundium vel futuri lenimentum“ (azaz 'gyöngébb jövő' = potentialis) „est: *látand* = viset, videbit vel contingere poterit ut videat;“ (azaz 'lehetséges lesz, hogy lát') „*kérend* = petierit.“ Hozzáteszi azonban, hogy ez a futurum, bár

az írott nyelvben gyakori, a mindennapi beszédben ritka: „Hujus futuri usus etsi frequentibus occurrat in scripturis, in sermone tamen quotidiano rario r est.“ (Corp. Gr. 179.)

Mai nyelvtanaink *irni fog* igealakjáról ezt mondja (179): Et quemadmodum incompleta quaedam et plusquamperfecta efferuntur per verba auxiliaria *vala, volna, volt, legyen*, sic etiam *futura*, ubi necessitas postulat, formantur per verba *fog* ‘capit’, *kezd* ‘incipit’ addita infinitivis“, (azaz a jövő idő, ha szükség van rá, úgy alkottatik, hogy az infinitivushoz hozzátéteik a *fog* vagy *kezd* ige) „ut: *látni fog*’ videbit’, *fog kérni* ‘petet’, *elkezd menni* ‘abibit’...“ Kitűnik ebből, hogy Szenczi Molnár Albertnek az ‘irni *fog*’ még egy értékű volt az ‘irni *kezd*’-del; ezekben a kifejezésekben a *fog* is épúgy, mint a *kezd*, ‘incipere’, ‘anfangen’ jelentésű volt, tehát az ‘irni *fog*’ eredetileg nem futurum, hanem kezdő ige, inchoativum, épúgy, mint az ‘irni *kezd*’.

A *kezd* és *fog* közös ‘incipit’ jelentése látszik a következő, XVII-ik századi szövegben: „Az jobbágyok búzája is odavész, ha így *fogsz* hozzá, amint *elkezdted*“. Tel. Lev. I, 309. Az ‘irni *fog*’ kifejezés *fog* igéjével azonos funkciója van a *kezd* igének a következő, XVI-ik századi szövegek futurum-kifejezéseiben:

Sőt ő Temesvárba kezdé azt gondolni:
Ha az Frater Györggyel *kezdenek meghalni*,
Az királ kincseben zsákmánt *kezdenek tenni*,
Az királfi *kezd* nagy szeginségbe *maradni*.

RMKT. III, 11.

Azt igen jól tudod, ha *kezdünk meghalni*,
Feleségünk, gyermekünk nem *kezd maradni*;
Tisztartók, fajosok, visszat *kezdenek vonni*,
Az királ fiának *kezdenek* nagy gondot *adni*.

Uo. 12.

Rettenetes néki kezébe esni:
Soha senki nem *kezdi megállhatni*;
Mikor haragját rejánk *kezdi vetni*,
Kezdünk miatta mind *megemésztetni*.

RMKT. VI, 76.

A *fog* és *kezd* egymást váltogatja mint az összetett futurum segédigéje:

Ezt meghiggyed, nekünk sem *fog kedvezni*,
Ha azt, mit mond, nem *kezdjük cselekedni*,
Azmit megtilt, nem *kezdjük elkerülni*,
Fottig minket is mind *ki kezd szagatni*.

RMKT. VI. 76.

Kövesdi XVIII-ik századi nyelvtanában már csak a *fog* igével való futurum van: „Amabo, bis bit: Szeretnyi *fogom*, *fogod*, *fogja* etc.“ (Corp. Gramm. 569.)

Látjuk, hogy a régi 'írni *kezd*-nek futurum értékét a *kezd* ige jelentése adta meg. A mai 'írni *fog*' is azért futurum értelmű, mert a *fog* ige is hozzáfogást, hozzáfogást jelent. Ha tehát az *ënd* < **end* < *emd* futurum *-md* suffixumának eredetét kutatjuk, azt kell néznünk, hogy van-e *-m + -d* suffixumunk olyan, amely hozzáfogást, hozzáfogást fejez ki, van-e *-m + -d* inchoativ igeképzőnk.

Valóban, találunk *-m + -d* képzős, inchoativ igéket. Eredetileg csak *-m* képzősek voltak az ilyen inchoativumok: *fut-am-ni*, *foly-am-ni*, *isz-am-ni*, *él-em-ni*, később azonban megtoldódnak a frequentatív *-d* képzővel és keletkeztek ezek az inchoativ értéket megtartott igék: *fut-am-od-ni* (cursum incipere, anfangen zu laufen), *foly-am-od-ni*, *isz-am-od-ni* (kiveszett jelentésű szó: 'labi', 'ausgleiten', *iszonyodik* szavunkkal azonos), *él-em-öd-ni*.

Tehát csakugyan volt az *ë-szik* ~ *e-szik* *e-* alapszavának egy *-m* képzős inchoativ származéka és ennek a további *-d* képzős származéka a HB. *emd-* futurum potentiale igealakja, a 'lehető jövő' kifejezője. Egy **em-öd* alaknak olyan változata az *em-d*, mint a *szëm* szó Árpád-kori személynévül szolgáló *Szim-öd* származékának a *Szem-d* régi személynév, mely a *Szend* helynévvel azonos. A *Szemd* > *Szend* olyan hangváltozás, mint az *emd-*, **lemd-* > *end-*, *lend-* stb.

Hogy a HB. *emd* igealakja nem egyenes állítást, hanem csak lehetőséget fejez ki, az kitűnik abból, hogy ez az *-md* képzős futurum csak a „ki nopun...“ kezdetű mellékmondatban van, mely egy föltett, egy lehető cselekvést fejez ki; de



már a rákövetkező, bizonyosat állító főmondatnak futurum értékű igei állítmánya, a „*holsz*“ (=meghalsz): képzőtlen ige, azonos a jelen időt is kifejező igealakokkal. A TelekiC.-ben is így: valamél órába *éjendőtök* öbenne, *mégnyilnak* a tü szömötök“ (208); „valamél órába *éjendőtök* e fának gyömölcséből, halállal *haltok* még (207); a Horváth Codexben: „valamely órában *éjendētök* az fának dimölcséből, halállal *haltok*“ (33).

A lehetőségét jól kifejezhette az ember a kezdést kifejező nyelvi eszközzel (inchoativum), mivel a kezdés megkísértést, megpróbálást, szándékot jelenthet (conativum), ez a fogalom pedig magában foglalja a vélt lehetőség fogalmát (potentiale), a lehetőségből pedig annak a jövőbelisége révén válhat futurum.

Az inchoativum képzőjének kialakulása a mozgást jelentő igeiken mehetett végbe (*futamodik, folyamodik, iszomodik, csuszomodik* stb.), s e képző kialakulásában és futurummá lettében megint a térbeli fogalomnak a térbeliség nyelvi kifejezését megtartott abstract fogalommá váltát figyelhetjük meg: tudniillik az abstract jövő-időbeliséget a térben való megindulást kifejező nyelvi elem jelöli.

Hogy az *-and, -end* > *-ánd, énd* képző eredetileg nem a futurum külön képzője, ezt mutatja az is, hogy az *-andó, -endő* képzős igenév nyelvemlékeinkben váltakozik az *-ó, -ő* képzős igenévvel. Így a „*szeretendő* uram“ (Göm. C. 149) = „*szerető* uram“; „*élandő* állatok“ (ÉrsC. 347) = „*élő* állatok“; „*élandő* embër“ (NagyszC. 11) = „*élő* embër“; „*lakozandó* városunk“ (ÉrsC. 541) = „*lakó* városunk“; „valék „*lakozandó*“ (ÉrsC. 312) = „valék *lakó*“ = „eram habitans“, nem „habitaturus“; „ez *elmulandó* esztendőbe“ (Levélt. Közl. IV, 123) = „ez *elmuló* esztendőben“; „*haló* embër (ÉrsC. 447) = „*halandó* ember“ stb. Az olyan igenévnek, mint *halandó*, nem a képzője adta meg a futurum értéket, hanem az ige tő jelentése. A valamire-valóság passiv értelmét pedig maga az *-ó, -ő* igenévképző fejezi ki: „*vágó* marha“ ez annyi, mint: „*levágandó* marha“; tehát a latin gerundivumnak megfelelő *-andó, -endő* képzős igenevekben a passivumot eredetileg nem az *-andó, -endő* fejezi ki, hanem az *-ó, -ő*. Ellenben a potentialitást, a lehetőséget, inchoativ eredetének megfelelően, csak-

ugyan az egész *-andó*, *-endő* suffixum fejezik ki az ilyen ige-néven: „Tē bizonyásigid igēn *hivendők* lēttek“ (FestC. 247) ~ ‘testimonia tua credibilia facta sunt’. Ez az a functiója az *-and*, *-end* igeképzőnek, melyet Szenczi Molnár Albert úgy világitott meg, hogy: „contingere poterit, ut...“

Hogy pedig az *end*- igealaknak közvetlen alapszava is, az *em*-, élt egykor mint önálló ‘eszik’, ‘enni kezd’ jelentésű ige, ezt bizonyítja a belőle származott *emészt* ~ *emiszt* ~ *emiszt* ige, mely az *emd*- ~ **emēd* ige mellett úgy áll, mint az *ered*, *reped* stb. mellett az *ereszt* ~ *eriszt*, *repsz* ~ *repiszt* stb.

Alaktanilag világos, hogy az *emészt* ~ *emiszt* ~ *emiszt* alak egy *em*- ige-tőből származott; hogy már ez az *em*- ige-tő valóban azonos az *emdiül em*- alapszavával, azt jelentés tanilag igazolja az *emészt*-nek az *emdiül em*- alapszaváéval azonos jelentése: ‘eszik’.

Szenczi Molnár Albert szótára szerint az ‘edo’ és *ἐδοίω* magyar megfelelője: „eszem, megemésztém“. A JordC.-ben (840); „*Mégemészti* (*Megh emeezty*) az ti testéteket“ ~ ‘*exedet carnes vestras.*’ „*Mégemészti* (*émezti*) ő választot-tit és *mégészi* ő fejéket“ ~ ‘*consumat electos eius et comedet capita eorum*’ — olvassuk a Bécsi C.-ben (196). „Nyers húst *észnek* és mind embért, mind egyéb barom-állatot *mégemésznek*“ — olvassuk az Érdy C.-ben (31—32). „Az vasat az rozsdá *mégemészti*“ Érdy C. 325, az másképpen: ‘*megeszi* a rozsdá’. „Mendőnéstől fogva *étettetik* az férgektől a koporsóba“ BodC. 21 = ‘*megemésztetik* a férgektől’.

Gyakori a régi nyelvben az a kifejezés, hogy ‘a tűz valamit *megemészt*’ (MünchC. 132, AporC. 46, DebrC. 13, 122, 174, GömC. 185, LobkC. 180, NagyszC. 177, TihC. 311, KesztC. 37, KulcsC. 38, ÉrdyC. 17, 39, 156, 171, 268, 304, 331, 469, 543, 551, 563, 633, ErsC. 349 stb.). Hogy a ‘tűz *emésztése*’ is eredetileg a ‘tűz *évése*’ volt, azt mutatja a vogul és az osztják nyelv. A vogulban a tűz lángja = a tűz nyelve (*nielmä*), és a tűz *megeszi* azt, amit *megemészt*. ‘Éget’ helyett azt mondja a vogul, hogy ‘etet’, és hogy a ‘gyertya ég’, azt úgy fejezi ki az osztják, hogy a gyertya ‘*eszik*’. Ez a kifejezés a primitív ember concret látását és gondolkozását mutatja. E lelki alkat nyelvi emléke *emészt* ige-nk.

A nyelvtörténeti okok és adatok azt bizonyítják, hogy az

-*and*, *end* képző eredetibb alakja $*-m\delta d \sim *m\delta d > *-md > *-amd$, $*-emd$ volt s a XV-ik századi *end*, *lend*, *tend*, *vend* eredetibb alakja *emd-*, $*lemd$, $*temd$, $*vemd$. Ha tehát nem volna is *m*-mel írva a HB. *emdul* szava, akkor is föl kellene tennünk, hogy a későbbi *ëndöl* eredetibb alakja *emdül* volt.

Téves Szinnyeinek az a föltevése, hogy a HB. *emdul* szava íráshiba *eindul* helyett s egykorú olvasása: *ëndül*.

Menyi

(2. s.)

Egykorú kiejtése: *mënyi* ~ 'quantus -a -um'. Alapszava *më?* (~ *mi?*) 'quid?', 'was?', képzője *-nyi* (<*-ni* ~ *-né*> *-nyé*); eredeti alakjában tehát egyszerű *n* > *ny* hang volt.

Az *ennyi* alapszava az *ez* névmás vagy valamely változata, de bizonyára olyan változata, mely mássalhangzóra végződött, tehát az *ennyi*-ben pótlónyújtás okozta a hosszú *ny*-et. A *mënyi* az *ennyi* hatására lett hosszú *ny*-es *mënyi*-vé. A XV-ik és XVI-ik század legtöbb nyelvemlékében még *mëné*, *miné*, *mini*, *mënyi* a *mënyi*. Egy példa a XVI-ik századi Nagyszombati Codexből (198—199, ott a *mëné* jelentését is világosan mutatja a vele váltakozó 'hány?' szó): „Mëgtuggyok, *mënére* Istent szerette, és *mënére* a bínnek ellene állott, hán-szor ellenségét mëggyözte, *mëné*t böjtölt, hány misét hallott, *mëné*t imádkozott, *mëné* alamizsnát tölt, *mëné*t lépött idvösségének kereséséjért, *mënére* alázatos és engedelmes volt...“

A *-nyi* képzőt Budenz és Simonyi (s ez utóbbi révén a Nyelvőr néhány munkatársa) azonosnak tartja a *nyáj* szóval. E vélemény főbizonyítéka az, hogy a *mindnyájan*-ból, illetőleg a *mindannyájan*-ból *mindannyian* lett volna, s így ezen a szón kifejlődött a *-nyi* képző. Ez azonban tévedés, mivel a *mindannyian* szó csak újabb irodalmi nyelvünk szülötte, újabb a *-nyi* képzőnél.

A *-nyi* képző az ugor eredetű, magyar nyelvjárási *-ni* > *-nyi* lativusi raggal azonos. A *-nyi* képzőnek abból a helyhatározóragból való kifejlődését nyomon kísérhetjük nyelvemlékeink adataiban.

Luc. XXII, 41: Et ipse avulsus est ab eis quantum iactus est lapidis: et positus genibus orabat. Ezt a bibliai részt a XV-ik

századelei Husszita Biblia így fordítja: „És ő eltávozék őtőlök egy *kőhagyéjtásné* (hageitašne) és térdeit lēhajtván imádkozik vala“. MünchC. 162. Ma e helyett, hogy 'egy *kőhajítás-né* távozni' azt mondhatjuk, hogy: 'eltávozni egy *kőhajítás-ra*'. Az a régi *-né* rag olyan értékű tehát, mint a mai *-ra* rag, vagyis mértékhatározásra is alkalmazható lativusi rag. A régi *-né* lativusi rag olyan hangváltozata a nyelvjárási *-ni* lativusi ragnak, (pl. 'papni megyek' = a paphoz megyek), mint a régi *messzé* lativusi *-é* ragja a mai *messzi -i* ragjának. Hogy a XV-ik századelei *kőhagyéjtásné* helyhatározónak *-né* ragja valóban egy értékű a mai *-ra* lativusi raggal, ezt az is bizonyítja, hogy mikor az a *-né* rag kezdett elavulni, akkor a *-ra* raggal toldották meg. Az idézett bibliai rész a XVI-ik századi codexekben így van: „És elméne őtőlök egy *kőhagyichtás-né-ra*“*

* Itt a *ch* = a phonetikus írás *x* jegye.

(hagyhtašnera) CornC. 215); „égy *hagyítás-né-ra* (*hagytašneera*) mént és ő térdeire lé-térdepēlvén, imádjja vala ő szent atyját“ ÉrdyC. 427. Hogy ennek a *-né* suffixumnak hangváltozata a *-ni*, azt bizonyítja ugyanannak a bibliai résznek későbbi fordítása, már a nyomtatott könyvek korából: „És ő elszakaskodék tőlök olymint egy *kőhagyítás-ni-ra* (kew hagytašnyra), és térdeit létēvén imádkozik vala“ Pesti Gábor 1536. eszt.; „És ő elszakada tőlök úgymint egy *hajítás-ni-ra* (haitašnira), és térdre esvén könyörög vala“ Félegyházi 1586. eszt. Hogy a *-né* > *-ni* suffixumból lett később a *-nyi*, azt mutatja a XVII-ik századi bibliafordítás: „És ő elszakada tőlök egy *kőhagyítás-nyi-ra* (kőhagyításnyira), és térdre esvén imádkozik vala“ Káldi 1626. esztendőben.

A XVII-ik századi és mai *kőhajításnyira* alakban az élő *-ra* ragot megelőző *-né* > *-ni* > *nyi* suffixumnak helyhatározóragi értéke már teljesen elveszett, úgyhogy a nyelvtudatnak már csak a *-ra* a határozórag, a nominativusi szótó pedig: *kőhajításnyi*. Ebben a nominativusi töben a nyelvtudatnak alapszó a *kőhajítás*, a *-nyi* pedig olyan képző, mely az alapszó mértékét jelentő melléknevet alkot.

A *-né* lativusi helyhatározóragból a *-né* > *-ni* > *-nyi* mértékképzőnek a *-ra*, *-re* előtt való kifejlődését szemlélhetjük a következő példákon is. Luc. XXIV, 13: Et ecce duo ex illis ibant ipsa die in castellum, quod erat in spatio stadiorum

sexaginta ab Jerusalem, nomine Emmaus. A XV-ik századelei magyar Husszita Bibliában: „És kettő azok közzől azon napon mēnnek vala az Emáus nevő kastélba, ki vala hatvan láb földné (földne) Jéruzsálēmtől MünchC. 167 (azaz: hatvan láb földre volt Jéruzsálemtől; a *-né* suffixumnak ugyanolyan értelme van itt is, mint a *-re* lativusi helyhatározóragnak!) Pesti Gábor ugyanazon bibliai hely fordításában a MünchC. „hatvan láb földné“ határozója helyett már azt írja ragtoldással, hogy: „hatvan mélyföldnire“, Félegyházi Tamás is: „hatvan dőlő földnire“.

Más példák: Joan. XXI, 8: Alii autem discipuli navigio venerunt (non enim longe erant a terra, sed quasi cubitis ducentis) trahentes rete piscium ~ „Égyeb tanéjtványok kedég evezettel jutának el, mert nēm messze valának a földtől, de monnál kétszáz könyökletné (= mai *könyökletre* v. *könyökletnyire*), vonván a halaknak hálóját“ MünchC. 214; „Az tébb tanéjtványok kedég evezvén, jévének űhozjá, mert nēm valának messzé az féldtül, de olymint kétszáz séngnére (fenghneere), vonván tellyes hallal az hálót“ JordC. 701; „A tébb tanéjtványok kegyig a hajócskán jévének ki, mert nēm messze valának a földtől, de olymint kétszáz singnire (fyngnyre), vonván az halakat a hálóba“ Pesti; „Az tébb tanéjtványok pedig az hajócskában jévének, mert nēm valának messze az földtől, de úgymint kétszáz séngnire (fengnire) vonyván az halakkal még-rakodott hálót“ Félegyházi; „Az tébb tanéjtványok pedig hajón ménének, mert nēm messze valának az földtől, hanem úgymint kétszáz singnére (fingnére) és vonszak vala az hálót halakkal tele“ Károli 1590; „A tébb tanéjtványok pedig a hajóval jévének, mert nem messze valának a földtől, hanem úgymint kétszáz könyöknyire“ Káldi 1626. Azt, hogy a láng negyvenkilenc *könyökletre* kicsapott a kemencéből, így fejezi ki a Husszita Biblia (BécsiC. 130): „És kiöttetik vala a láng a kemencén negyvenkilenc *könyökletné* (kőnyöklétne)“ ~ et effundebatur flamma super fornacem cubitis quadraginta novem. Dan. III, 47.

A magyar *-né*, *-ni*, *-nyi* ragnak megvan hangtani és jelentéstanai megfelelője a vogul és az osztják nyelvben. A nyelvjárási *'papni méne'* (= paphoz méne) vogul alaktani megfelelője: *pupnə mini*. Az osztjákban 'szēmre', szēm elé' = *säm-na* (~ R. m. *szēm-né*). A 'két öltre' vagy 'két ölnyire' jelentésű, XV-ik

századi 'két ölné' vogulul *kit túl-na*. A régi magyarban ennyi s ennyi *könyöklet-né* ötletett ki a láng, az osztjákban ennyi s ennyi *lal-na* azaz *öl-né, öl-re, öl-ig* tódul ki a tűz. A magyar *-né, -ni* suffixum tehát élt már az ugor korban lativusi és terminatívusi határozórag értékben.

A finnugor nyelvekben a határozószó nemcsak az állítmánynak lehet bővítménye, hanem más mondatrésznek is, szórendben megelőzve a bővített mondatrészt. Így a XV-ik században nemcsak azt mondták és írták a magyarok, hogy 'a falat ötven *könyökletné* (hat.) rakják (áll.)', hanem azt is, hogy 'a fal ötven *könyökletné* magasságot vall'. (Mekkora magasságot?) Az 'ötven *könyökletné* magasságot' kifejezésben a *könyökletné* határozó nyelvtani osztályozásunk szerint tulajdonságjelzője a *magasságot* tárgynak, mint ahogy a *messze* határozó is tulajdonságjelző ebben a kifejezésben: 'messze föld'. „...igén magas akasztófát, ötven *könyökletné* magasság (ragtalan tárgy!) vallót“ (BécsiC. 60—61) ~ excelsam trabem, habentem altitudinis quinquaginta cubitos. „Imé a fa... Ámánnak házában vallván ötven *könyökletné* magasságot“ (BécsiC 64) ~ En lignum... stat in domo Aman, habens altitudinis quinquaginta cubitos.

Mivel pedig a jelzőül szolgáló ragos határozó a mi nyelvünkben épúgy megelőzi a jelzett mondatrészt, mint a ragtalan tulajdonságjelző, ezért a határozói jelző is nominativusnak tetszhetik épúgy, mint a tulajdonságjelző, a határozórag pedig ilyen esetben képzőnek.

Lássuk a Bécsi Codexnek ezt a mondatát (300): „En látok repülő könyvet; ő hosszúsága *húsz könyökletné*, és ő szélessége *tíz*“ ~ Ego video volumen volans; longitudo eius viginti cubitorum, et latitudo eius decem cubitorum. Itt a *húsz könyökletné* épúgy névszói állítmánynak nominativusi alakja, mint a *tíz*. Ma úgy mondanánk, hogy: 'hosszúsága *húsz könyökletnyi*, szélessége *tíz*'. Világosan látjuk itt is a mai *-nyi* képzőnek a régi *-né* lativusi ragból keletkeztét, mert hiszen a mai '*húsz könyökletnyi*' a régi '*húsz könyökletné*'-nek változata, a régi *könyökletné*. pedig eredetileg *-né* lativusi ragos határozó.

Mivel továbbá ezek szerint a *könyökletné* nemcsak ragos határozóul fordul elő a Husszita Biblia nyelvében, hanem nominativusi alakú mondatrészekkel egyenlő szerepben is (mint jelző, névszói állítmány), ezért a *könyökletné*-féle alak, mint minden

nominativus, fölveszi a tárgyragot is ugyanazon nyelvelmélekben (Bécsi C. 124): „Nabuchodonozor királ állata arany oszlopot, magassággal negyven *könyökletnéjet* (könyökletneiè), szélességgel hat *könyökletnéjet*“ (= könyökletnyit vö. *régik~régiek, mindennapit* ~ R. *mindennapiat*) ~ Nabuchodonosor rex fecit statuam auream altitudine cubitorum sexaginta, latitudine cubitorum sex. „Tű kiték (azaz: melyötök) kedég gondolván toldhat ő állatjához egy *sëngnét*“ (MünchC. 24) ~ Quis autem vestrum cogitans potest adicere ad staturam suam cubitum unum?

Mivel a *-nyi* képző a *-né* lativusi ragból lett, ebből az következik, hogy a *mennyi* szónak is, melynek alapszava a *mi?* ~ *më?* névmás, eredetibb alakja egy *mi-né, më-né* alakú, tehát *-né* lativusi ragos határozó volt.

Régies nyelvű codexeinkben sűrű is a *miné~méné~mënyé* mint időhatározói mellékmondatok kötőszava. Mai *-ra, -re* lativusi ragunkkal is van a *mi* tőből időhatározói mellékmondat kötőszava: '*mire* leszüreteltünk, beállt a hideg'. A szintén lativusi *-int* raggal is van a *mí* tőből a régi *miné*-vel azonos értékű kötőszó a régi nyelvben: „*Mint* (< *mi-int* = *mihelyti* jutottak volna a Kopasz hegyre, a poroszlók kirtélének“ WinklC. 203; „És *mint* az hajócskában behágott vóna, ottan megállta az szél“ (JordC. 400) ~ et cum ascendissent in naviculum, cessavit ventus.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha van vagy volt a *mi?* ~ *më?* tőből *-ra, -re* és *-int* lativusi raggal időhatározó mellékmondati kötőszavunk, akkor régi *miné~méné~mënyé~mënné~mënnyé* időhatározó mellékmondati kötőszavunk is lativusi raggal keletkezett, a régi *-né* > *-nyé* raggal: „*Méné* (menee) (értsd: mikor, mihelyt) az képet bévivé... léhullának az bálványok“ ÉrsC. 453; „Legottan, *miné* (mine) készőne asszonyonk Mária Szent Érzsébét aszonnak, János betelék szent lölökkel ő anyjának méhébe“ DebrC. 349; „Kit *mënyé* (menye) az sziz lejány halla, császárnak ottan így monda“ ÉrsC. 499; „*Mënné* (menne) kedég éjre juta, tőle álom, mind elfuta“ ÉrsC. 463; „*Mënnyé* (Mënyye) az Dárius e szót hogy hallá, ... azt véli vala“ RMKT. 4, 89, Ilosvai.

A kérdő *mi*-ből származott kötőszók mutatják, hogy az időhatározó mellékmondat két olyan főmondatból lett, melyből az első az illető kötőszó volt eredetibb kérdő mondat szerepé-

ben, a második pedig az arra válaszoló többi rész: 'Leszüreteltünk. *Mire?* (= quando?) Beállt a hideg'. Ebből lett: 'leszüreteltünk (akkorára), *mire* beállt a hideg.'

A *mint* és *miné* névmásokkal is efféle mellérendelő összetett mondatok voltak a mai alárendelők előzői, valamikor a nyelvtörténeti korszak előtt: 'Kürtölének a poroszlók. *Mint?* (= quando?) A Kopasz helyre jutottak'. 'Lehullának a bálványok. *Miné?* (= quando?) Bevivé a képet'. Ezekben az esetekben a *mire?*, *mint?*, *miné?* helyhatározó raggal jelöli az időviszonyt, bizonyítékául annak, hogy nyelvünknek abstract fogalmakat és viszonyokat kifejező elemei valaha concretumokat fejeztek ki. Abstract viszonyokat jelölő határozóink változatos csoportjai eredetileg egy csoportot alkottak: a helyhatározókat. Ezért különböztetek meg leíró magyar nyelvtanomban a határozóknak csupán két osztályát: 1. helyhatározót és 2. képes helyhatározót; a többi határozó csupán a képes helyhatározónak valamely külön névvel is ellátott faja.

Helyhatározó volt tehát a *miné~méné~ményé~mennyé* is. Ez az alkalmazása elveszett, de megtaláljuk a régi nyelvben időhatározó mellékmondati kötőszóul való alkalmazását, ma azonban már ez sincsen meg. Megvan azonban mind a régi nyelvben, mind a maiban mértékhatározó kérdőnévmási értéke, vagyis 'quantus -a -um', 'wieviel' jelentése: *mennyi?*, régi változataiban: *menni*, *ményé*, *méné*, *miné*, *mini*, *miny*, *ményi*. (Vö. Mészöly: Nyelvtud. Közl. XL: 298: A -nyi képző eredete.)

elnie

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *élnie*, (ill. *élniie* = élnije).

Ez a (ma már ily mondattani helyzetben elavult) személyragos alak: a cselekvés-fogalom egyedhez való kapcsolásának nyelvi jele. Nyelvi emléke a nem abstract, hanem concret gondolkodásnak. A *-ni* képzős igenév kifejezte fogalomnak nem általános, nem elvont voltát, hanem concret esetül voltát jelzi a valakihez vagy valamihez kapcsoló személyrag. Ősibb lelki és nyelvi állapot emléke.

Minél inkább visszafelé haladunk a magyar nyelvtörténetben, annál szélesebbnek találjuk a *-ni* képzős igenév személyragozott alakjának szerepkörét: „Ez oskolába akarnék *tanul-*

nom“ XVI. sz. VirgC. 994 (ma: akarnék *tanulni*); „Ha jól még akarjuk *rostálnunk*“ XVI. sz. Monoszlai Andr. Apologia (ma: meg akarjuk *rostálni*); „Ném mernék sēmmit azokról *szólanom*“ XVII. sz. Eszterházi Tam.: Az igaz Anyaszentegyházról 237, de a 235-ik lapon: „Micsoda orcával mernük az szent írást csonkának, bonkának *mondani*.“ Ugyancsak a *mer* ige bővítményeül első személyű állítmány mellett is harmadik személyraggal: „Az typographia, *merēm állatnia*“, (értsd: merem *állítani*) ném régi inventio“ XVIII. sz. Az Ötves Mesterségről 21 vk.

Az urali nyelvek személyragozásában gyakori eset, hogy a 3-ik személyű alak kerül helyébe az első és második személyűnek: ezt észlelhetjük abban a régi jelenségben is, hogy mind az egyes, mind a többes számú, és bármely személyű állítmány mellett is egyes harmadik személyragos *-nia* suffixumú igenév a bővítmény: ‘merēm, merēd, meri *mondania*’ és ‘merjük, meritek, merik *mondania*’. Így lett a ‘bibere’, ‘trinken’ sok régebbi és mai nyelvjárásunkban: *innya* az eredetibb *innia* > *innija* (*innia*) alakból. Téved az Etymologiai Szótár, mikor e régebbi megállapításom ellenére az *innya* alakban a *-nya* suffixumot az egyszerű *-ni* < *-né* > *-nyé* illeszkedett változatának tartja. Mivel az *innya* megvan olyan nyelvjárásainkban is, melyekben nem *ny* kezdetű a *-ni* képző, ebből bizonyos, hogy az *innya* az *innia* > *innija* alakból lett, mert különben nem volna érthető a képzőben megtörtént *n* > *ny* hangváltozás; ez nyilván az egyes harmadik személyrag *j* (i) hangjának hatásából magyarázható meg.

Mivel a *-ja, -je* > *-a, -e* személyrag eredetibb alakja az elülső hangrendű *-ē* < *-é* volt, ezért előfordulnak a XVI-ik században a *mondania*-féle alakoknak eredetibb, illeszkedés nélkül való *mondanié*-féle változatai is. Téves az a föltevés, hogy a *-ni* után következő *-a, -e* „funkcióját veszett lat. *-ā, -ē*“. Nem az *-a, -e* a lativusi rag a *mondania, mennie* alakokon, hanem maga a *-ni* infinitivus-képző a lativusi rag, azonos avval a *-ni* lativusi raggal, mely ma csak némely nyelvjárásban él: ‘*papni* megyek’, *papnyi* megyek’ = ‘a paphoz megyek’. Nyelvemlékeink előtt általánosnak kellett lennie nyelvünkben e ragnak, mert hiszen általános a vele azonos *-nyi* képző, és általános a *-ni* rag *-né* változatából *-k* elemmel keletkezett *-nék* > *-nek* lativus ~ dativus ~ genitivus rag.

A *-ni* képzős igének eredeti jelentése: célhatározás. Az abstract célt concret célhatározóval, térbeli célt jelölő helyhatározó-raggal fejezi ki a primitív gondolkodás emlékeivel teljes nyelv. Térbeli, concret cél: *'erdőre megy'*. Abstract cél: *fa-vágásra* (azaz fának vágására, ad ligna caedenda) megy — ez a nem tárgyra, hanem cselekvésre irányuló, tehát abstract célhatározó is a térbeli célt jelölő lativusi *-ra* raggal van. Mikor még a *-ra* rag helyén, mely a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, a már ugor korban meglévő *-ni* rag lehetett, akkor a 'megy' hely- és célhatározó bővítményét ezzel a *-ni* raggal mondhatták eleink: *'erdőni megy'* (mint *'papni megy'*), *'favágásni megy'* (mint régen: *'egy hajításni megy'* azaz: *'egy hajításra megy'*); ezt pedig ma is mondjuk: *'favágni megy'*. Nyilvánvaló tehát, hogy a *fa-vágni -ni* suffixuma azonos a *fa-vágásni -ni* suffixumával: lativus ragja célhatározó szerepben. A *vág* valami ősi korban azt is jelentette, hogy 'vágás' mint *les* még ma is azt, hogy: 'er lauert' és 'das Lauern'.

Ősi helyhatározó ragjaink közül nemcsak a locativusi *-t > tt*, hanem a lativusi *-ni* is képez nyelvünkben igenevet, még pedig a locativus ragja a maga természetének megfelelően állapothatározó igenevet, a lativus ragja meg szintén a maga természete szerint célhatározó igenevet. Megerősíti a lativus *-ni* rag és az igenévképző *-ni* azonosságát az a körülmény, hogy a vogulban a megfelelő *-nə* suffixum nemcsak lativus-rag, hanem igenévképző is: *kwolnə* (*kwol*: ház) *minəs* 'házba ment' Vog. Nyj. 8; *tusnə* (*tus*: vadászat) *m'ňäntəm*: 'vadászatra (= vadászat-ni) menyek' (262); *talawnə* (*law*: mond) *jimes* 'azt mondani jó' (43); *wəxnə* (*wəx*:- ver) *jiw*: 'csép', szó szerint: 'verni [való] fa' azaz 'verés-célú fa'. (*w = β*.)

A *-ni* képzős igenév XV-ik, XVI-ik századi alakjai azt mutatják, hogy a mássalhangzó alakú személyragokat (*-m*, *-d*, *-nk*, *-tok*, *-ték*) nem előhangzós alakjukban vette föl. Nem *vënni-ünk*, hanem *vënni-nk* (< **vënnimk* < **vennimük*): „ha ezen pénzen még kell *vënnink* (*wennynk*)” LevT. I, 24. A *vënni-nk* szerint tehát a *-ni* képzős igenév személyragozott alakjai eredetileg így következtek: **vënni-m*, **vënni-d*, **vënni-e* stb. Ezekből alsóbb fokúvá válással lett, *vënnë-m*, *vënnë-d*. A *hoznom* alak is **hozni-m*-ből lett, mint *Balaton* a *Bolatin*-ből. A *-ni* igenévképző magánhangzója, mely eredeti-

leg hosszú *-i, -é* volt, már meg is rövidült, illeszkedett is a személyrag mássalhangzója előtt nyelvelméinkben. Így az egyes 3-ik személyrag is, mely eredetileg hosszú *-i, -é* volt (vö. *kez-é-t*), nyelvelméinkben rövid már és illeszkedett a többes *-k* előtt: 'az ő *kezi-k, kezük, kezék, kezök*', 'az ő *fogi-k* (nyelvj.), *fogu-k, fogo-k*'. A *hoznom* második *o*-jának magyar hangtörténeti előzménye olyan, mint az 'ő *fogok*' (dens v. dentes eorum) második *o*-jáié.

A régi *innikok* > *innijok* (*-iikok*) alakokból lettek az *innyok*-féle alakok, a többes 3-ik személy *-ik* ragjával pedig (vö. *másik*, az ő *lovik* nyj.) lett az **innik, *inni-jik* (*-iik*), ilyenekből pedig egyszerjéssel a XVI-ik században szórványosan előforduló *innik*-féle alakok: *cselekednik* (chelokodnik) LevT. I. 204; *énnik* (*enyk.*) LevT. I, 242; *lënnik* (*lennyk*) LevT. I, 248; *elhoznik* (*elhoznyk*) MargL. 53; *mielnik* (*myelnyk*) Pesti: Új T. 72. v.

A *-ni* igenévképző eredetét *-n* főnévképzőben keresni: ellenkezik ez a magyar igenevek rendszerével; tehát mind Melichnek, mind Szinnyeinek ilyen irányú magyarázatai nem járnak helyes nyomon.

A „mundá néki élnie“ latinos mondatszerkezet; gyakori az ilyen a latinból fordítgató középkori magyar vallási irodalomban, sőt magánlevelek udvariassági kifejezéseiben is: „Ádámnak Isten *élni parancsolt vala*“ NagyszC. 352; „*lelém* eumagamat jól éltömnek *lënnöm*“ SzékC. 287; „tëgödet *hallalak* mëgfogottnak és kötöztetöttnek *lënni*“ LázC. 111; „*látván* őket az almából ötnek *lënnie*“ TelC. 209; „*értem* az kegyelmed jó egészségét *lënni*“ LevT. I, 304.

A mult idejű mai *monda* eredetibb alakja *mondá* volt (vö. *mondá-m*), ennek pedig **mondé* (vö. *mondé-k*). A *mondá* eredetileg lehetett mind határozott, mind határozatlan tárggyal; mikor azonban a *mondá* mellett *monda* alak is keletkezett, utána jelentésmegoszlással a *monda* alanyi ragozásbeli alak lett, a *mondá* tárgyas ragozásbeli. Azonban a HB. nyelvjárásában a *mondá* mellett *mondová* alak is lett, mint a régi és kiveszett *alá-s* mellett *aluvá-s, té-n* mellett *tëvé*, s így a HB.-nyelvjárásában a *mondá* lett az alanyi ragozás tagja, a *mondová* pedig a mellett, mint *té-n* mellett a *tëvé*, lett a határozott tárgyra mutató állítmány.

neki

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *nēki* „ei“.

A *-nek* rag eredetéről az a téves föltevés van, hogy eredetileg lativusi *-é ~ -i* ragos főnév volt, mint a *fel-é, bel-é* a *fél, bél* tőből, és így az eredetibb *nek-é ~ nek-i* névutóból lett a *-nek* rag az *-é* lekopásával. A *nek-* tőnek a lappban keresik megfelelőjét. Ez a magyarázat sem a magyar, sem általában a finnugor szóragozás történetével, adataival nem egyeztethető össze. Más lesz a megfejtés.

Az ősi finnugor **-k > *γ* lativusi ragnak a vogul nyelvjáráásokban *-γ, -ü, -i* stb. változatai vannak, a magyarban *-é, -vé, -e, -ve, -i* stb. változatai (*felé, elé, elevé, eleve, ide, messzi, együvé, együve*).

A vogulban van e ragnak terminativus (meddig?) értéke is, a magyarban pedig e rag megtoldódott egy *-k* elemmel, mely később *-g-vé* zöngésült, s így ebben az *-ig* (régi *-ég, -ik*) alakban fejezi ki a terminativust. (Ebben a *-k > -g* diminutív eredetű).

Van a vogulban egy másik lativusi rag is, a *-nə*, ennek megfelelő ablatívus a *-nal*; e vogul ragokkal azonos a magyar nyelvjárási latívus *-ni* és ablatívus *-nul* ('*papni* megy', *papnul* jön). A latívus *-ni*-nek eredetibb alakja, mely megvan nyelvemlékeinkben: *-né*. A vogul az ennek megfelelő *-nə* raggal jelöli a datívust is, a magyarban pedig a *-né* rag szintén megtoldódott az *-ig < ik* ragban is szereplő *-k*-val, s így lett a *-nék > -nek* a magyar datívus ragja. A régi nyelvben megvan a névszókön is a ragnak *-nék* alakja, melyből a magánhangzó rövidülésével és alsófokúvá lettével támadt a *-nek* alak, mely megvan már a XV-ik század elején is.

A vogulban a *-nə*, a magyarban a *-nék > -nek* szolgál a személynévmások datívus ragjául is: *én-nék-ëm, tē-nék-öd, ő-nék-i* (vö. nyelvjárási: *szēm-i*), *mi-nék-üünk, ti-nék-ték, ő-nék-ik* vagy: *én-nek-ëm* stb. Valamint az *én-szēm-ëm, tē-szēm-öd, ő-szēm-i* szerkezetből lett a *szēmëm, szēmöd, szēmi*, úgy lett a *nékëm, néköd, néki* vagy *nekëm, neköd, neki*. A *nēki ~ neki -i*-je tehát nem latívusi rag, hanem személyrag. Hogy a *neki* alaknak a személyrag *-e* alakjával való változata,

vagyis *neke*, nincsen (Szinyeinek ez föltünt), ez olyan jelen-ség, mint ahogy a szintén 3-ik személyraggal alakult ‘ceteri’ jelentésű *többi* szónak sincsen *többe* változata, a genitivus par-titivusi szerkezetből kivált *fele* adjectivumnak (*fele* rész = pars dimidia) viszont *feli* változata nincsen.

Ne várjunk a gazdag élőnyelvtől holt írásztali követ-kezetességet!

gimilcictul

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *gyimilcsiktül* = (köznyelvi) ‘gyümöl-csöktől’.

A *gyümölcs* szónak abban a török nyelvben, melyből még a honfoglalás előtt nyelvünkbe került, *jimiš* volt az alakja. A magyar nyelv *-i* tövéghangzós nominativusainak analogiájára *-i* tövéghangzóval vettük át: **jimisi* (vö. 1055: *-fidemsi* e. k. *Fidémsi* > mai *Födémés* helynév). A **jimisi* szókezdő *j*-je a mi nyelvünkben lett *gy*-vé (vö. *jász* > *gyász*, *jalog* > *gyalog*); a zárt szótag végső mássalhangzója előtt is az *l* hang a mi nyelvünkben támadt e szóban (vö. *ács* > *ács*). Így lett a török *jimiš*-ből az ó-magyar **gyimilcsi* és annak többes száma: *gyimilcsik*. A *gyimilcs*-ben a szótagzáró *l* az előző *i* hangot labialisálta *ü*-vé, s így lett a *gyimülcs* alak. (Lásd az Oklevél-szótárban *Gyümölcsény*, *Gyümölcsény-bokor*, *Gyümölcsény-fa*, *Gyümölcsényes* és *Gyümölcsös* címszók alatt a megfelelő adatokat ezekből az évekből: 1211, 1214, 1269—77, 1275, 1335, 1339, 1374—82, 1382.) A *gyimülcs* alak többese **gyimülcsük* volt, mint *gyimülcsüs* volt a mai *gyümölcsös* egyik régi alakja: 1327-ben. Már a HB. idejében sem volt meg a *gyimilcs*, *gyimülcs i* > *ü* tövéghangzója, tehát akkor már a nyelvtudat előtt megvolt a *-k* többesjelnek *-ik* és *-ük* alakú előhangzós változata is. A *gyimülcsük* többesből a felsőfokú rövid magánhang-zók középfokúvá váltával lett a *gyümölcsök* alak. Gyakori a codexekben *gyümölcs* alak is (TelC. 207, 209; TihC. 611).

Az *élni* ige mellett a részleges tárgyat az ablativusnak *-tól* ragjával fejezte ki a HB. nyelve: „gyimilcsiktül ... élnie...”, és alkalmazta régi nyelvünk e kifejezésben az ablativus *-ról*, *-ről* ragját is. Ezt mutatja a Nagyszombati Codex (352): „hogyan

ki gymölcs még vala jegyözvén Paradicsomnak ő almájában, *kiről* avagy kivel Ádámnak Isten *élni* parancsolt vala.“

E codex régibb kéziratnak XVI-ik századelei másolata; a másoló már szokatlannak tartotta a 'vmiről él' szerkezetet, ezért vetette utána a *-vel* ragosat. Középkori irodalmunk efféle jelenségeiben — mint már másutt említettem — nem szabad stylus-szépségre törekvést, bibliai vagy ősi párhuzamosságot keresnünk, hanem a másolónak azt a stylus-szépséggel nem törődő használni akarását, hogy egyfelől meg ne rontsa a régibb üdvösséges szöveget a régi szó vagy szerkezet elhagyásával, másfelől az olvasó lelki épülése végett a jobban érthető, szokottabb szó vagy szerkezet alkalmazását is el ne mulassza.

gimilitwl

(9. s.)

Egykorú kiejtése: *gyimilcstül*.

A *-tól, -től* rag eredetére nézve általánosan elfogadott vélemény az, hogy a *tő ~ tü* szavunknak ablativusi *-l* ragos alakjából lett, mint ahogy a *bél < bel* szó *-l* ragos alakjából lett a régi *belől* névutó, majd ebből a *-ből* rag. (Szinyveivel ellenkező véleményem szerint a *belől ~ belél* névutó a *bel* szóból nem az egyszerű *-l*-lel alakult, hanem az összetett *-ől ~ -él* raggal.)

A *-tól, -től* ragnak hangrendi illeszkedés nélkül való alakjai a XVI-ik században: *-tél, -től, -tül: asszonytél (azé ntel)* DebrC. 492, *atyámtól (athyam tewl)* DebrC. 498, *haláltül (haláltwl)* GömC. 95.

A *tő ~ tü* szóból való származtatást finn, cseremisiz, votják, zürjén analogiák támogatják: azokban a nyelvekben a *mi tő* szavunk megfelelőjének ragos alakjai szintén helyviszonyt jelölő adverbiumok és postpositiók. Ezek azonban természetesen nincsenek történeti összefüggésben a magyar *-tól*-lel, hiszen az ugor ág, melyhez a magyar tartozik, már régen elvált a finn-permi ágtól, mikor ez utóbbiban, illetőleg egyes tagjaiban a *tő* megfelelőjéből adverbiumok lettek. Viszont az ugor ág obi tagjainál nincsen semmi nyoma sem a *tő* megfelelőjéből raggal keletkezett adverbiumnak. Kétségtelen tehát, hogy

a *tő* szóból csak a magyar nyelv külön életében lehetett volna ragos adverbium > postpositio > suffixum.

Ha azonban nyelvünkben névszóból régiebb helyhatározó-
raggal új helyhatározószó, helynévutó, helyrag keletkezett,
akkor egyazon névszóból más-más helyviszony jelölésére más-
más raggal nem egy, hanem több névutó vagy rag is keletke-
zett. Így a *bél* < *bel* szóból nemcsak *belől* > *ből* lett (honnét?),
hanem *-ben* (hol?) és *belé* > *-be* (hova?) is. A *-ról* (honnét?)
sem egyedül áll, hanem van mellette *rőá* > *rá* > *ra* (hová?) is.
A *fő* ~ *fé* szóból nemcsak *fől* ~ *fél* < *fél* lett, hanem *fönn*, *fönt*
is. Az *al*, *föl*, *mell* főnevekből nemcsak *alól*, *föül*, *mellől* lett,
hanem *alatt*, *fölött*, *mellett* (hol?) és *alá*, *fölé*, *mellé* (hová?) is.
Ezek az észlelhető jelenségek ellene szólnak a *tő* főnévtől való
származtatásnak.

Valószínű, hogy a *-tél*, *-tül*, *-tól* rag a magyar locativusi -t
és ablativusi *-él* ~ *-öl* ~ *-ül* összetétele. Ennek a föltevésére
az bátorít bennünket, hogy a *-tól* ragot időben megelőző két
ablativusi ragunk, az *-öl* és *-nül* (N. *mesternül* = 'mestertől,
mesteréktől'), szintén összetett helyrag. A finnugor eredetű
ablativusi *-l*-nek a vogulban való mai fő szerepével azonos sze-
repe van a vogul *-tal* ragnak; valószínű, hogy ebben a ragban
ennek ablativusi ragelemeként a locativusi *-t*-vel kapcsolódott
az *-l*, így tehát a vogul *-tal* ragban épúgy benne van a locativus
-t-je és az ablativus *-l*-je, mint a magyar *-tól*-ben.

A magyarban az *-öl*, *-ül* rag állapot- és módhatározó ér-
téssel is ráragodott a locativusi eredetű *-t* ragra az *örö-
mes-t-ül*-, *fenekes-t-ül*-féle alakokon. A magyar nyelvjárási
-nül ablativusi ragban is ablativusi *-l* van, de alapja, az *-n*-
elem, locativusi. Itt jegyzem meg, hogy a *-nál* rag is a nyelv-
járási, összetett ablativusi *-nól* (*-nul* ~ *-nül*) ragunk változata;
olyan hangváltozat a *-nól* mellett a *-nál*, mint a *valók* mellett a
valák. A *-nál* némely vidéken eredetileg hátulsó hangrendű
alakjában vált általánossá (pl. *ennál*, *annál*), mint az *óta* < *ólta*
is (pl. *ezólta* > *ezóta*, *azólta* > *azóta*), melynek első eleme a
különben eredetileg elülső hangrendű *-öl*, *-ül* (*ezül-te* > *ezüte*
nyj.). (L. Mészöly: MNy. XI: 193.)

Hogy a *-tól* és *-nál* ragban névszó i tövet keresnek, an-
nak oka az a téves vélemény, hogy az úgynevezett személy-
ragozott határozószók (*tőlem*, *nálam*) mind a *belőlem*-félék

képe szerinti alakulások volnának. Elfelejtik, hogy mielőtt régi raggal névszóból új ragjaink keletkeztek, régi raggal kellett a személynévmás jelölte fogalom helyviszonyait kifejezni. Azt is észben kell tartanunk, hogy ha két v. több szóból való összetétel első tagja személynévmás volt a finnugor nyelvekben, akkor az összetétel utótagja fölvehette a megfelelő személyragot is a személynévmás funkciójának erősítésére. A vogulban 'ló': *lū*; a 'ház' 'istálló' pedig: *kwol*. A 'lónak az istállója': *lū-kwol*, személyrag nélkül is, de lehet egyes 3-ik -*ü* személyraggal is: *lū-kwol-ü*. A magyarban is lehet: *ló-istálló* és *ló-istálló-ja*. Azt ma már nem mondjuk, hogy **én-ház*, sem a vogulok ma már, hogy: **am-kwol*, bár kétségtelen, hogy a *lū-kwol* típus szerint amazt is mondták valamikor. Mint a *lū-kwol*, *ló-istálló* összetételekből lett a *lū-kwol-ü*, *ló-istálló-ja*, úgy lett az **am-kwol*, **én-ház* összetételekből az *am-kwol-i*, *m*, *én-ház-am*. Így lett az **én-ad* finnugor korbéli szerkezetből az **én-ad-én* > *én-ad-om*, az **en-é*, **én-től*, **én-nál* szerkezetből az *en-é-m*, *én-től-em*, *én-nál-am*. Az efféle szerkezetekben idővel a személyrag sok esetben egymaga átvette a személynévmás funkcióját, s a személynévmás elhagyásával keletkeztek a *házam*, *adom*, *tőlem*, *nálam* alakok. Ezeknek az élő magyar nyelvben szűkebb szerepük van, mint az elnagyolt leíró nyelvtanok szabályozta irodalmi nyelvben, s az 'az *én házam*' és *éntőlem* típusnak nagyobb körű a szerepe és más értelmű, mint ahogyan Szinnyei nyelvtanaiból gondolni lehetne. Az *én-házam* és *én-tőlem* típus a *házam* és *tőlem* típussal szemben nem csupán akkor járja, mikor a személynévmás hangsúlyos. Nemcsak a mai élő nyelvben van így, hanem így volt a régi élő nyelvben is.

pur el chomuv uogmuc

(2. s.)

Egykorú kiejtése: *pur* és *chomu* (*χomu*) *vogymuk* (köznyelvi 'por és hamu vagyunk'.) A latin forrásban: „pulvis sumus“.

A 'por és hamu' két rokonjelentésűt összekapcsolva látjuk a XVI-ik századi TihC-ben (359): „*porrá és hamujá* lőtönk vóna“; a DebrC-ben (528): „Mit kevélködöl, *por és hamu*? Ha ma vagy, holnap nem lesz.“

A finnugor eredetű hátsó hangrendű szavak kezdő *k*-hangja az ugor korszakban, vagyis a mai magyar, vogul, osztják nyelv hajdani egységekor némely nyelvjárás némely szavában a megfelelő réshanggá lett. Ez a hang megvan az obi-ugor nyelvekben (vogulban és osztjákban), s mint Melich bebizonyította és helyesírás is mutatja, megvolt a HB. korában is. Ez a hang a mediopalatalis spirans muta, fonetikus jegye *x*, de jelölhetjük magyar szövegben a latin írás szerint *ch*-val is, mint a HB. is teszi. (Ez a hang van a német *ach* szóban). A mai *hamu* kiejtése tehát a *chomuv ch* írásjegyei szerint a HB. nyelvjárásában *chomu (xomu)* volt; vogul megfelelője *χūlam*, finn: *kulmu* — a finn tartotta meg legjobban az eredeti alakot. A finn *-lm-* magyar megfelelője itt *-m-*, mint a finn *silmä* ~ m. *szēm* esetében. A magyar **kulmu > chomu > hamu* szóban megmaradt ugyanazon eredeti rövid tövéghangzó, mely a finn *kulmu*-ban is megvan. A HB-ben s általában az Árpád-korban a *w, uu, vv, uv* néha rövid *u* hang helyén van, például 1138: *Hwruat*, 1198: *foruuld* és 1211: *Soruld* (Ó-magy. Olyk. 28, 63, 74). *Valuustey* 1237—40 (Ó-magy. Olyk. 95). Később is a XVI-ik században: *hafonlatuusfaga KulcsC. 137, laffwwk* ÉrsC. 317; ugyanazon codexben egymás mellett egyik szóban rövid *u* jegye a *w*, a másikban *vú* hangkapcsolaté: „*hangws zaw cymbalomba*“ e. k. „*hangus szavú cimbalomba*“ (364.) A *hamu* szónak különben az Oklevélszótár (nagyon fontos bizonyíték!) csak egy *u*-val írt alakját ismeri: 1211: *Homuholm* (értsd: Hamu-halom); 1269: *homuhailuk* (értsd: Hamu-hajlok). Téved Szinnyei abban, hogy a *hamu* szót a *v* tövűek közé sorozza s a HB. *chomuv* alakját *xomu*-nak olvassa (*uv* kettőshangzóval).

Nemcsak a rokon nyelvekbeli alakok mutatják azt, hogy a *hamu* szó eredeti tőalakja nem végződött *v*-hanggal, illetőleg *v*-nek megfelelő haggal, hanem a régi magyar ragozott alakok is ezt mutatják: XV. sz.: *hamu* Bécsi C. 16; *hamuckal* Bécsi C. 57; *hamut* Bécsi C. 29, 174; XVI. sz.: *hamvia* (e. k. *hamuja*) DöbrC. 310; *hamwyabol* Érdy C. 297; *hamuyat* TelC. 266; *hamwyokat* Érdy C. 10; *hamvth* DöbrC. 227; *hamwth* FestC. 113, KeszthC. 266, 425, KulcsC. 244; *hamwt* Érdy C. 443. A *hamu*-nak a *hamu-ja* mellett némely speialis esetben ilyen egyes-számú 3-ik személyragos alakja is van: *hamva* és ebből fejlődő

dött *hamma*. Mint a *hamma* világosan mutatja, olyan különös jelentéssel kapcsolatos esetek ezek, melyekben az állandó személyragos alkalmazás miatt a nyelvtudat előtt elhomályosult a szótó és rag alakja: *hamu-a* > *hamu-v-a* > *hamva* > *hamma*. Így lett a *taluja* személyragos köz név mellett csakis az állandó birtokviszony-szerkezetű helynevekben a *-falu-a* alakból *-falu-v-a* > *falva* (sok esetben *-fa*), holott a *falu* szó rokon nyelvekbeli megfelelői (vog. *paul* plur. *pautat*) és régi magyar s mai nem úgy gyártott alakjai (*faluk*, *taluja*, *falut* stb.) szintén azt bizonyítják, hogy a *falu* nem *v* tövű.

Téved Szinnyei abban, hogy a *falvak* alakot természetes fejlődés eredményének és így eredeti *v*-tövet mutató, régi magyar alaknak tartja (Nyhas. 59, 158), holott csak körülbelül száz-valahány éves tudakos csinálmány az ősi *faluk* helyett az ősi *daru*: *darvak* (vö. vog. *tārīγ*: *tārīγət*) mintájára. Csak tévedések lehetnek az olyan nyelvtörténeti fejtegetések eredményei, melyek nem tudnak különbséget tenni a természetesen fejlődött és az írók csinálta szóalakok között, az Árpád-korban is élő és a mult században gyártott alakok között. Az élő magyar nyelvnek és nyelvemlékeinknek e szó felől való hiányos ismerete az oka annak is, hogy az Akadémia szabályai a *falu* többszámának leghelyesebb képzésmódjául tévesen ezt ajánlották: *falvak*. A 3-ik személyragos *hamu-a* > *hamu-j-a* és *hamu-a* > *hamu-v-a* > *hamva* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a *hamu*-ból translativus *-á* raggal lett *hamu-á* (XVI. sz. HorvC. 155) s az ebből *j* járulékhanggal lett *hamu-j-á* (XVI. sz. TihC. 359) és ugyancsak a *hamu-á* alakból a *v* járulékhanggal lett *hamu-v-á* (XVI. sz. PéldK. 58). *Hamu-j-á*: *hamu-j-a* = *hamu-v-á*: *hamu-v-a* > *hamva*. A *hamva* > *hamma* alak megmagyarázza a *hamvas* > *hammas*, *hamvaz* > *hammaz* alakokat is. Tévedés azt föltenni, hogy a *falu*, *hamu u-ja uu*-ból fejlődött, mint Szinnyei, Kniezsa stb. véli.

Falu: *falu-a* $\begin{matrix} \rightarrow & \textit{falu-j-a} \\ \rightarrow & \textit{-falu-v-a} > \textit{-falva} \end{matrix}$

Hamu: *hamu-a* $\begin{matrix} \rightarrow & \textit{hamu-j-a} \\ \rightarrow & \textit{hamu-v-a} > \textit{hamva} > \textit{hamma} \end{matrix}$

miv

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *miv* (köznyelvi 'mi').

A HB. helyesírása, az ugor nyelvek megfelelői és a magyar hangtörténet bizonyítanak a szóvégi *v*-s olvasás mellett. A HB-ben *mi*, *ti* helyén ezt látjuk írva: *miv*, *tiv*. A régi szövegek XVI-ik századelei másolataiban is elvéve hasonló írást találunk: *myw* TelC. 271; *thiu* WeszprC. 1; *tiv* WinklC. 185; *tyw* NagyszC. 62. A vogulban és osztjákban a megfelelő névmások γ és η hangra végződtek. Az η mediopalatalis nasalis (az a hang, melyet a német *singen*-ben az *ng* jelöl és amelynek a magyar az *n*-et ejti a *g* előtt: *engēm* kiejtése $\text{ä}\eta\text{g}\text{,m}$); a γ mediopalatalis spirans sonans (az a hang, mely a német *ach*-beli muta *ch*-nak sonans megfelelője, megvan a *Tage* *g*-jének spirans kiejtésében). Az ugor γ hangnak, mely az obi-ugor személynévmásokban η hanggal váltakozik, a magyarban megfelelhet *v* pl. vog. *tā* γ - \sim magy. *darv*-, vog. *māy*- \sim magy. *mev*- a régi *mevet* ($>$ *nevet*) igében. Lehetett tehát a vogul *māη* \sim osztj. *məη* megfelelője *v*-vel az ómagyar *miv* v. *miv* (mi); a vog. $\text{*tā}\gamma > \text{nā}\gamma \sim$ osztj. *nəη* megfelelője pedig lehetett az ó- magyar *tiv* v. *tiv* (ti).

A magyar hangtörténet azt mutatja, hogy első hangrendű szavak végső *v*-je eltűnhet, s eltűnése előtt megnyújtja az előttevaló rövid magánhangzót, sőt néha labialisálja is (éppúgy, mint a szótagzáró *l*). Lássunk bizonyító eseteket a szóvégi *v* eltűnésére.

A magyar szóbelsei, illetőleg szóvégi *v* hangok némely szóban finnugor *m*-ből fejlődtek. Így a vogul *nām*-nek a magyar *név* felel meg, melynek magánhangzója eredetileg rövid volt: *nev* (vö. acc. *nevet*). A vogul *lām*-nek a magyar *lé* felel meg, ennek még két évszázaddal ezelőtt is közönséges volt *lév* alakja, melyben eredetileg szintén rövid volt a magánhangzó: *lev* (vö. acc. *levet*). A XIX-ik század előtt gyakran olvasunk ilyeneket: *lév*, *lévben*, *lévnek*, *lévhöz*, mint *név*, *névben*, *névnek*, *névhez*. A *név*-ben máig megmaradt, a *lév*-ből pedig már eltűnt a szótagzáró *v* hang. Ugyanígy járt a *rév* szó sok nyelvjárásban: *ré* lett belőle. (Nem tudom, milyen okkal tesz föl Szabó T. Attila a *rév*-nek $\text{*rē}\ddot{u}$ alakját.) Ugyanígy el-

tűnt a *miv*, *tiv* szótagzáró *v*-je is, jó régen már, körülbelül a XV-ik század folyamán. A *szív* szónak is, melynek *v*-je szintén finnugor *m*-re vihető vissza, már a XV-ik, XVI-ik században közönségesek *v* nélküli *szi*, *szü* változatai. Mai *bő*, *bű* szavunk régen *bév* volt. „Jézus szegényöknek nagy *bév* (*beew*) háza“ (XVI. sz. *CzechC.* 26). A *v* labialisálta az előző magánhangzót, s úgy lett a *böv* és *büv*, végre a *bő* és *bű*. Finnugor *-m*-ből lett a *-v* régi *fiv* szavunkban is, melyből a *füv* és mai *tű* alak lett. A *mi*, *tí* személynévmásnak is van labialis magánhangzójú *mü*, *tü* > *mü*, *tü* változata. A HB-ben a *miv* már valószínűleg hosszú *i*-vel hangzott.

Kétségtelenül téved Szinnyi abban, hogy *miü*-nek olvassa.

Heon

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *hévon*.

A régi *hévon* ~ *hivon* ~ *hévan* ~ *hivan* szó eredeti jelentése 'üresen'. Szenczi Molnár Albert XVII-ik századi Dictionariumában a *hivon* (*Hivon*) szó jelentése „vacue, inaniter“. A XV-ik, XVI-ik századi codexekből: „kazdagokat *hévon* (*hewon*) elbocsátá“ *LobkC.* 145; „kazdagokat *hévon* (*hewon*) bocsátá“ *FestC.* 120; „kazdagokat bocsátá *hivon* (*hywon*)“ *PeerC.* 168; „kazdagokat *héjába* (*heiaba*) avagy *hévan* (*heuan*) bocsátá“ *TihC.* 159 (ugyanazt a bibliai részt későbbi bibliafordításokban már így találjuk: „üresen bocsátá“); „*hévon* (*heun*) elbocsátátok az özvegyeket“ (azaz: üres kézzel, adomány nélkül) *CornC.* 297; „Soha oly szegény hozjá nem jühetött, hogy *hévon* (*hewon*) elbocsátta volna“ *ÉrdyC.* 897; „*hivon* (*Hivon*) sänkit nem bocsát vala“ *NádC.* 533; „Azok megfogván ütöt, megverék és *hévon* (*hewon*) bocsáták el“ (t. i. a szőlőművesek a szőlősgazda szolgáját, akit gazdája azért küldött hozzájuk, hogy szőlőt kérjen tőlük) *JordC.* 495 (a latin szövegben: „dimiserunt i n a n e m“; későbbi fordításokban ez a bibliai rész [Luk. XX: 11]: „üresen bocsáták“); „az követék ő urokhoz *hévon* (*hewon*) mégtérének“ *ÉrsC.* 179; „hogy mendenéstől *hévon* (*hevon*) nē térnének még“ *Szt. Dom.* 83; „az kápsát *hévon* (*hewon*) lélé“ *ÉrsC.* 584 (a kápsába rakta bele a szegény a kapottat); „lölik *hivan* (*hyvan*) kezüket“ *JókC.* 109; „miképpen láttok maстан engemet *hévon* (*hewon*)“ *ÉrsC.*

299; „ő tudományokban és bölcseségékben löltettek *hivan* (*hyuan*)“ JókC. 110; „Ném akarlak tégedet *hévan* (*heuan*) megfordólnod“ ~ ‘*nolo vacuam te reverti*’ MünchC. 8; „lélte ötöt *hivan* (*hiuan*)“ ~ ‘*invenit eum vacantem*’ MünchC. 37. A XVI-ik századi nyelvemlékek bizonyossága szerint volt akkor egy *hé* ~ *hi* szavunk, ennek jelentése ‘üres’ volt.

Valamitől vagy mindentől ‘üres’ jelentése volt régen a *csupa* szónak is: „Egy *csupa* személy, kinek így mint egyedül állónak sémme bizonyos örökése nem volna“ Veres: Verböczi ford. 16 (XVII. sz.). A *csupán* szóval pedig már kifejezzük az ‘egyedül’ és ‘csak’ fogalmát: ‘*Csupán* én maradtam ott’ = ‘egyedül én maradtam ott’ (mintegy mindenki mástól megfosztva, mindenki mástól ‘üresen’) azaz ‘csak én maradtam ott’. A *puszta* szó is jelenti azt, hogy ‘valamitől vagy mindentől ‘üres’, és a *pusztán* is jelenti azt, hogy ‘egyedül’, ‘csak’: ‘*pusztán* maradtam’ azt jelenti, hogy ‘mindenemet elvesztve, ‘üresen, ‘egyedül maradtam’; ‘*pusztán* én maradtam ott’ azt jelenti, hogy ‘egyedül én maradtam ott’, ‘csak én maradtam ott’. Ezek a jelentés-analogiák megmagyarázzák az eredetileg ‘üresen’ jelentésű *hévon* szónak HB-beli ‘csak’, ‘csupán’ jelentését.

Szinnyei helytelenül követte azt a föltevést, hogy a *heon* egykorú kiejtése *hëön* volna, s helytelenül elemezte ő is úgy, hogy a rag: *-n*, a tő: *hëö-*, lévén szerinte képző ‘az *-ö-*. Helyesen tette azonban Szinnyei, hogy egy régebbi értekezésem után abban hagyta a *hëön* olvasást és az avval járó magyarázatot.

A codexek *hévon* alakjai (*héon* és *héjon* nincsen bennük), azután meg a HB. hangrendszere és helyesírása arra intenek bennünket, hogy a *heon*-t ne *héon*-nak, hanem *hévon*-nak olvassuk. A *hévon* ~ *hivon* ~ *hévan* ~ *hivan* alakok régi változata a *héjan* ~ *hijan* (= ‘üresen’) is: „*héjan* (*heian*) ereszték még“ ~ ‘et remiserunt eos *vacuos*’ Bécsi C. 12: „elereszték ötöt *hijan* (*hyan*)“ ~ ‘dimiserunt in anem’ MünchC. 157; „*Héjan* (*Heian*) hozott még engemet“ ~ ‘*vacuam reduxit me*’ Bécsi C. 3. Ezek tehát XV-ik századelei adatok.

A régi *hé* (= ‘üres’) *-ban* ragos alakja az a *héban*, melyet a XVI-ik század közepéről való Tinódiban olvasunk: (186) „Juta még egy huszár, öklelni akará — Félön szököllék: kopja *héban* jára“, tudniillik nem a célt, hanem csak az ‘üres-

séget érte, az üres levegőt. A *héban* és *hėjában* ~ *hijában* ~ *hėában* ~ *hiában* között annyi a különbség, hogy a *héban* töve a ragtalan *hé-*, a *hėjá-ban* ~ *hijá-ban* töve pedig a személyragos (vminek a) *hé-ja* ~ *hi-ja*. A *hėjában* ~ *hijában* ~ *hiában* alapjelentése is 'üresen'. Ezt mutatják a következő, XVI-ik századi codexidézetek, melyekben a *hėjában*, *hėjába* egy jelentésű a *hévan* és *üresen* szóval: „sénkit az ő nevöket emlőjtven *hėjában* és *iresen* (*heyaban es yresen*) el nēm bocsátott“ ĘrdyC. 640; „csak az bínöst *őressön* és *hėjába* (*őressön es heyaba*) elhagyván“ LázC. 196; „kazdagokat *hėjába* avagy *hévan* (*heiaba: auagh heuan*) bocsátá“ TihC. 159. Azt is, hogy a 'kopja *héban* jára', bátran mondhatni emígy: 'a kopja *hiában* jára'. Hogy a személyragtalan *héban* alak helyett a személyragos *hėjában* terjedt el sok hangváltozatban, annak oka az, hogy a személyragtalan *hé* 'üres' nominativusnál sokkal gyakoribb volt a személyragos 'vminek *héja* ~ *hija*' nominativus és ennek a *hiján*, *hijával* stb. határozóragos alakjai.

A személyragos és *-n* határozóragos alakból lett a *hėjános* ~ *hijános* ~ *hėjános* ~ *hijános* ~ *hėános* ~ *hiános* ~ *hėányos* ~ *hiányos*, mint az *-n* ragos *nyilván*-ból a *nyilvános* > *nyilvános*. A *hiányos*-ból lett *-ság* képzővel a *hiányosság* és változatai, irodalmi elvonással pedig a *hiány*. A régi nyelvben a *hiános* és *hiánosság* — eredetére vallólag — lelki ürességet is jelentett, azt, melyet 'vanitas', 'Eitelkeit' jelöl: „Az ember is, mikor dícsérik, felemelkedik és *hiúságra* oszol, ha *hėános*, mint Nabuchodonozor“ Pázm. Préd. 49; „Az szívnek bünei ezök: Hitetlenség, ájéatlanság, *hijánosság* (*Hyanofag*), szégyenyeknek megútálása“ NagyszC. 355. Ma a *hiányos*, *hiányosság* már nem lelki, hanem csak az eredeti tárgyi 'defectuosus', 'mangelhaft', 'defectus', 'Mangel' jelentésben ismeretes. A *hiján*-*n* határozóragos alak mellett ismeretes a *hijában*, *hijába* ~ *hiában*, *hiába* -*ban*, -*ba* határozóragos alak is, a *hijában*- v. *hijábanvalóság* stb. pedig csupán lelki 'hijánosság'-ot jelentett: 'vanitas', 'Eitelkeit'. A 'vanitatum vanitas' „hėjábanvalóságnak hėjábanvalósága“ volt (Helt. Bibl. I. f4. XVI. sz.). Amint a személyragos tövű *hiján* alaknál eredetibb a személyragtalan tövű *hijan*, úgy a személyragos tövű *hėjában* alaknál természetesen eredetibb a személyragtalan tövű *héban* alak. Amint a *hėjában* mellett volt *hėjába*, ennek pedig *hiába*

változata, így kellett lennie *héban* mellett *-ba* ragos *héba* alaknak és ennek *hiba* változatának. Ebből a *-ba* ragos alakból úgy lett az *-s* képzős *hibás*, mint az *-n* ragos *hiján*-ból a *hijános* ~ *hiányos*. A *hibás* szónak épügy megvan 'defectuosus, 'Fehler habend' jelentése, mint a *hiányos*-nak, és a *hiba* főnevet 'defectus', 'Mangel' jelentéssel épügy elvonták a *hibás* melléknévből, mint a 'defectus', 'Mangel' jelentésű *hiány* szót a *hiányos* melléknévből. Hogy a *hiba* csakugyan az 'üres' jelentésű *hé* ~ *hi* szóból eredt, azt bizonyítja az is, hogy a *hibáz*-, *hibázik*-nak megvan a 'hija van' vagy mai irodalmi nyelvszokás szerint 'hiányzik' jelentése. *Hiba* esett a jószágban, ha *hija* van. Továbbá akinek a kopjája *héban* járt, az *hibázott* a vetésben, *elhibázta* — itt is érzékelhető a *hiba* és *hé*-összetartozása. Dobásban, lövésben ma is *elhibázzák* a célt. Megvan azután a *hiba* szónak lelki 'error', 'Fehler' jelentése is, mint a *hiábavalóság*-nak. A *hiba* tehát eredeti magyar szó, épügy a *hi* 'üres' szóból származott, mint a rokonjelentésű *hiány*. Emaz *-n* ragos, amaz *-ba* ragos határozóval azonos alakból lett.

A *hé* ~ *hi* szónak megvan nyelvjárásokban 'házpadlás' jelentése is, evvel az eredetileg 'üres' jelentésű szóval nevezték el a tető alatt lévő ürességet. Hogy pedig a ház *hi*-ja, *hé*-ja (azaz padlása) csakugyan 'üres' jelentésű *hé* ~ *hi* szavunkkal azonos, ezt az is bizonyítja, hogy a padlásnak a *hi*, *hé* alakokon kívül megvan sok vidéken *hiu*, *hijju* alakú neve is, már pedig az 'üres' jelentésű *hi* ~ *hé* szónak is megvan *hiu* és régi *héju* alakja. 'Omni vitio vacuas' — ezt a XV-ik századi Husszita Biblia így fordítja: „mëndén büntöl *héjukat* (*hejukat*)“ Bécsi C. 318; itt a *héju*- 'vacuus' töre többes *k* következik. Suffixum nélküli nominativus a *héju* a következő, XV-ik századi zoltárfordításban: „Hanēmha Úr őrizendi a várast, *héjába* (*hejába*) vigyáz, ki őrizi azt. *Héju* (*Heiu*) tünekték a világ előtt félkelneték...“ AporC. 99; ez mai fordításban: „Ha az Úr nem őrizi a várost, *hiába* vigyáz az őriző. *Hiába* (azaz *hiábavaló*) nektek korán felkelnetek...“ A XCIV-ik zoltárból: „Úr tuggy emberéknek gondolatit, mért *héjuk* (*hejuk*)“ AporC. 54; ma: „Az Úr tudja az embernek gondolatjait, hogy azok *hiábavalók*.“ Malakiásban (III, 14): „Van us est, qui servit Deo“, mai magyar bibliában: „*Hiábavaló* az Isten szolgálata“, a Husszita Bibliában: „*Héjolkodik* (*Hejolkodic*), ki Istennek szolgál“ Bécsi C. 323.

Ezek szerint 'vacuus' alapjelentésű szavunknak ugyanabban a XV-ik századi szövegben ilyen suffixumos alakjait ismerjük: *héja-n, héjo-lkodik, héju-k*, suffixum előtt tehát ilyen töváltozatait látjuk: *héja-, héjo-, héju-*. Suffixum nélküli, tehát nominativusi töve pedig: *héju*. A *héju* végső *u*-ja tehát sem nem suffixum, sem nem hosszú hangzó, hanem a szótó végső rövid magánhangzója. A finnugor korban szavaink kevés kivétellel két tagúak voltak és rövid magánhangzón végződtek. Ezt az eredeti tövéghangzót legteljesebben az a finn nyelvjárás tartotta meg, mely az irodalmi nyelv alapja: finn *kala* ~ magy. *hal*, f. *silmä* ~ m. *szém*. Vannak finn nyelvjárások, melyekben a tövéghangzó *u, ü* hanggá vált: *kalu, silmü*, és két tagúnál hosszabb szavakról már el is tünt, de két tagúakon még megvan. A finn *jumala* (isten) szó például csak *jumal* a tövéghangzót veszteni kezdő nyelvterületeken, aminthogy a finn *kala* szónak a mordvinban már csak *kal* felel meg, a cseremiszen *kol*, a vogulban *xul*, a magyarban *hal*: Az eredeti tövéghangzót a magyarban már csak a suffixumos alakjain találjuk meg a *hal*-nak *a, o, u* alakban: *hala-t, halo-n, halu-nk*. Szintén *a, o, u* tövéghangzót találunk a *héja-n, héjo-lkodik, héju-k* alakokban.

A suffixum előtti *hala-, halo-, halu-* tövel szemben mai nyelvünkben suffixum nélkül már a tövéghangzója vesztett *hal* áll. Tudjuk azonban, hogy Árpád-kori nyelvemlékeink magyar szavaiban még gyakori volt a finnugor eredetű rövid tövéghangzó. Egy példát mondok. A finn szókezdő *k*-nak hátulsó hangzó előtt a magyarban *h* felel meg, a szóbelsei *-nt*-nek *-d*, így tehát a finn *kunta* ~ vogul *xānt* ~ magyar megfelelője: *had*. Ma csak a *hada-t, hado-n, hadu-nk* stb. alakok mutatják a rövid véghangzós *hada-, hado-, hadu-* szótót; azonban rövid *-u*-ra végződő teljes nominativus-tő is megvan még 1055-i oklevélben: *hodu*, olyan oklevélben, olyan korban, melyben már épügy észlelhető a tövéghangzó veszni kezdte, mint némely *-u, ü-* tövéghangzós finn nyelvjárásban. Abból azonban, hogy az Árpád-kori *hodu* szó ma úgy hangzik, hogy *had*, és az Árpád-kori *utu, nogyu, szilu, szádu, liku, váru* úgy hangzik, hogy *út, nagy, szil, szád, lik, vár*, abból még nem következik az, hogy *v a l a m e n n y i* szavunk tövéghangzója elveszett mára, vagy hogy elveszett az Árpád-kor végére, mint ahogy ezt Szinnyei és követői tévesen fölteszik. Ennek ellene mond más finnugor

nyelvek hangtörténete is, de közvetlenül a magyaré is. A tövéghangzó nem egy időben vész el minden szón, és elveszése függ a szó hosszúságától is, az előző mássalhangzó mivoltától és helyzetétől is. A finn nyelvben és Árpád-kori nyelvemlékeinkben megfigyelhetjük, hogy két tagú szavak tovább megtartják a tövéghangzót, mint a több tagúak. Ennek oka kétségtelenül a ritmusra törekvés, mivel nyelvünkben a legkisebb te l j e s ritmusegység a két szótag. Ez az oka annak, hogy ha valamely fogalomra egy tagú és két tagú alakja is van ugyanazon szónak, akkor egy tagú szavunk igyekszik úgy helyezkedni el a beszédben, hogy ne legyen kénytelen egymagában alkotni ütemet. 'Két ló / legel'; itt a két ló egy ütem. 'Van lova / kettő'; itt a kettő az egy ütem, azt már nem mondják, hogy 'van lova / két', mivel így az ütem egy tagú lenne. 'Oly jó, oly szép'; egy-egy ütem. De azt már nem mondjuk (régén mondták): 'Ez az ember / oly', hanem: 'ez az ember / olyan'. Mondhatom: 'kis darab kenyeret / kaptam; de nem: 'ez a darab kenyér / kis' — hanem: 'ez a darab kenyér / kicsiny'. 'Biz Isten' — ezt lehet mondani; de nem lehet: 'Isten / bíz, hanem: 'Isten / bizony'. A ritmus hatása az oka annak, hogy suffixumostul is egy tagú szavaink szeretik különösen a suffixum kettőzését: jára-t, vere-t, öle-t, folya-t, de é-tet, i-tat, vi-tat; köve-t, de ű-tet; mesze-t háza-t, de ez-tet, az-tat; abban a nyelvjárásban, melyben a tē és összevonódott tēs alakká, ez megtoldódott tēs-is alakká; az Ormánságban a kē-ből kēkē lett. A két szótagra törekvő ritmus az oka annak, hogy finnugor nyelvekben a számnevek felsorolásakor az egy tagúak is két tagúakká szoktak válni képző segítségével. Kunszentmiklósi volt collegáimat így soroltuk föl: 'Apostol, / Pátkay, / Kis Ödön', nem pedig: 'Apostol, / Pátkay, / Kis'. A ritmusra törekvés lehet az oka, hogy Anonymus a mai egy tagú magyar szavak és nevek után majdnem mindig megtartja az u, ű tövéghangzót: Léliü, Tosu, Sáru, álmu, hetü, Méniü, Székü stb.

Azt is megfigyelhetjük, hogy j (i) hang után tovább megmarad a tövéghangzó, mint egyéb mássalhangzó után; így a ré ~ ri ige rénak ~ rínak alakja a XV-ik században réjonak (reionac Bécsi C. 112), a suffixum nélküli ré ~ ri pedig réjo (reio Bécsi C. 197, 210, 218; DöbrC. 520). Amint hát a többes réjonak mellett még a XV-ik, sőt XVI-ik században is meg-

volt a ragtalanúl is rövid tövéghangzós *réjo**, úgy a többes *héjuk* (vacui) mellett megvolt a XV-ik században a ragtalanúl is rövid tövéghangzós *héju* (vacuus > vanus). A *j*-s *hijo-lkodik*, *héju-k* mellett van *v*-s *hévo-lkodik* és *héva-k* (AporC. 8) is, mint a *j*-s *héjan* mellett *hévan*. Így a régi *réjo* alakváltozata mai nyelvjárásban *rivu*; itt sem kopott le még a tövéghangzó. A *rivu* 'weinen' mellett ilyen igealakok is vannak nyelvjárásainkban: *nyivu* (~ nyí), *sivu* (~ sí), *szivu* (~ szi), *hivu* (~ hí), a *v*-s alak mellett *siu*, *hiu* mind nyelvjárásban, mind régi nyelvben és vannak nyelvemlékeinkben a *riu* ~ *réu* ~ *réjo* mellett *siu* ~ *séu* (~ sí), *viu* ~ *viu* ~ *viju* (~ ví), *hiu* ~ *hiu* ~ *hiju* (~ hí, 'vocat', 'rufen') igealakok, vannak továbbá a *sizj* 'lorum', 'Riemen', *héj* 'cortex', 'Rinde' főnévnek *sziu* ~ *szivu* ~ *sziju*, *héju* változatai.

Mindebből megállapítható, hogy nyelvemlékeink kezdete óta van olyan szócsoport nyelvünkben, illetőleg annak némely nyelvjárásában, amely szócsoport két tagúakból áll, csupán a szókezdő mássalhangzó más-más bennük, különben az arra következő hangkapcsolatok: *-éju* ~ *-évu* ~ *iju* ~ *-ivu*. E szavak tövéghangzója kimutatható már e szavak legrégebb előfordulása idején, és el nem veszett némely nyelvjárásban máig. Ezek a szavak olyan azonos ütemű és hasonló hangzású csoportot alkottak, hogy átvétel esetén a hozzájuk többé-kevésbé hasonló idegen szó is közéjük illeszkedett *-u* tövéghangzó analogiás fölvételével. Így lett az illető nyelvjárásokban a szerb *liv* és a tót *liev* szónak megfelelő jövevényszavunk *liu*, *liju*, *léju* (infundibulum, Fasstrichter) alakú, az oszmanli *dije* pedig *diju* (> *dij*), az ó-magyarban *Ecilburgu* volt *-u* tövéghangzóval az *álmú*, *Pákosztu* (> Pákozsd), *Bödoktu* (> Bodajk), *surku* (sarok) stb. szavak analogiájára, mely szavakban a végső két mássalhangzó kapcsolatát *-u* tövéghangzó követte.

Azokban a nyelvjárásokban, melyekben a *réju* ~ *riu* (= *ri*), *hiu* ~ *hiju* ~ *héju* (vacuus), *hiu* ~ *hivu* (vocat) stb. alakokról elveszett a tövéghangzó, keletkeztek a *réj*, *rij*, *rív* (= *ri*), *héj*, *hij* (vacuus), *hij*, *hív* (vocat) stb. alakok. A *héju*-

* Úrhegyi Emilia (MNy. XXXV., 220) éppúgy, mint Kniezsa (UJB. XI, 439) és Fludorovits (NyK. XLVIII, 290) nem ügyelnek az *u* tövéghangzónak nyelvemlékeinkbeli *o* változatára.

ság ~ *hévuság* (vacuitas, vanitas) második nyílt szótagja rövid hangzójának szabályos kiestével lett a *héjság* ~ *hévság* ~ *hiv-ság*. A tövéghangzó elvesztésével keletkezett a *szi*j ~ nyelvj-*szív* 'lorum', 'Riemen' alak.

A szláv *gnoj*-ból a magyarban *ganaj*, ebből a *j* palatalisáló és nyújtó hatására *ganéj*, ebből a *j* elvesztével *gané* lett: így lett a *rěj* ~ *rij* alakból *ré* ~ *ri*, a *héj* ~ *hij*-ből *hé* ~ *hi* (vacuus) és a 'vocat' jelentésű *hij*-ből is *hi*. A *rév* ~ *riv* alakból is lehet *ré* ~ *ri*, mint a *lév*-ből *lé*.

Amely területeken a tárgyalt szók *-u* véghangzója nem veszett el, ott megeshetett annak az *a* változása, hogy megnyúlt. Így keletkeztek újabban a *szi*jű 'Riemen', *hij*jű 'Boden', *siv*ű (sí), *hiv*ű 'vocat' alakok.

Hogy a *hévon* ~ *héjan* alakokban a *v* és *j* eredetileg a töhöz tartozik, mutatja azt a lelki ürességet jelentő középkori *héjt* v. *hëjt* 'stultus', 'albern' szónak *hëjt* v. *hijt* változata. Hogy a 'stultus' jelentésű régi *héjt* is a 'vacuus, vanus, inanis' jelentésű *hé* < *héj* < *héju* szó származéka, azt bizonyítja az is, hogy a *hétság* < *héjtság* a régi nyelvben annyi, mint *héuságos* < *héjuságos*: „*Hétságokat, héuságos* szólásokat (*Heetsagokat, heusagos* zolasokat) szeretnek“ CornC. 118.

Ha már tudunk annyit, hogy a *héjánosság, héjábanvalóság* és *héjtság* rokonjelentésűek a XVI-ik században, akkor az utóbbi alak *-t*-jének megfejtése már nem nehéz. Az első alakban az *-n* helyhatározó rag van, a másodikban a *-ban* helyhatározó rag: e functio-analogiák szerint tehát a *héjtság* > *hétság* 'stultitia', 'Albernheit' szóban a helyhatározó *-t* van. A *héjt* ~ *hëjt*, *hijt* ~ *hëjt* végső *-t* eleme eredetileg épúgy helyhatározó rag, mint a *hiány* *-ny* része és a *hiba* *-ba* része. *Alázatos-an* helyett gyakori volt a XV—XVI-ik században: *alázatos-t*; tehát *héj-an* alak mellett kelendő lehetett a *héj-t* is. *Pozsony várában* helyett gyakori volt a *Pozsont* helyhatározó, így a *héjában* szóval egy töről való a *héjt*.

A *héju, héju-ság, hévo-n* stb. hátulsó hangrendű tövéghangzója mutatja, hogy a tárgyalt szavak többelsei magánhangzója is hátulsó hangrendű volt eredetileg még a nyelvelméleink előtti korban. Így van ez a *rëá* adverbiummal is, ennek alakja már 1055-ben *rëá* v. *rëá* (*rea* Tih. A1.), tehát a suffixum *-á* hátulsó rendű, a tö (*rë* v. *rë*) elülső rendű. Nemcsak az *-á* suffixum

hátulsó hangrendűsége, hanem a *rajta* és *róla* alakok is mutatják, hogy a *rěá*-ban is hátulsó rendű volt a többelsei hangzó: *rajá*; **rojá*. A szláv *gnoj* > magyar *ganěj* > *gané* és *tanojt* > *tanéjt* > *tanét* ~ *tanít* stb. mutatja, hogy a *rějá*, *rějá*, (*rěá*, *rěa*, *riá*) stb. alakokban a *j* hang tette az előző hátulsó magánhangzót elülsővé. A *j* palatalisáló hatása látszik tehát a *héju*, *héjan*, *hiján*, *héjt*, *hijt*, *hétság*, *hitság* stb. alakokon is. Ilyen palatalisáló hatása volt a magyarban a *j*-vel hasonló képzéshelyű régi *χ* hangunknak is: *tonoχt* > *tanéχt* (Ráskai Lea codexeiben), *tanixt* (Vitkovics Codexben). Így érthető meg a *héjt* v. *hějt* ‚stultus‘, ‚albern‘ szónak *hixt* v. *hixt* változata (a DöbrC.-ben). „*Hixtnak* (*Hyhtnak*) útálatossá adtál engem“ ~ ‚opprobrium insipienti dedisti me‘ DöbrC. 92; „Tudjad tē magadat *hějtnak* (*hejtnac*)“ ~ ‚stultum‘ Bécsi C. 193; „*Hixt* (*Hyht*) beszéd ~ ‚stulti-loquium‘ DöbrC. 305; „Ó *hějt* (*heyth*) ember“ ~ ‚homo vane‘ JordC. 836; „Ó tē *hit* (*hit*), kába“ DebrC. 244; „Ó *hějtok* (*heytok*), bolondok“ ÉrdyC. 654; „Mégjelentem ő *hějtságát* (*hejtsagat*)“ ~ ‚revelabo stultitiam eius‘ Bécsi C. 183; „ő *hitságokért* (*hitsagocert*) elvesztenek“ ~ ‚interierunt propter suam insipientiam‘ Bécsi C. 104; „Bódog ember, kinek ű reménsége Úrnak neve és nēm nézett hamos *hixtságokra* (*hyhtsagokra*)“ DöbrC. 93. (L. még: DöbrC. 513, 514, 519, 523, 305.) A ma már kihalt hangképzet még általános volt nyelvünkben a XVI-ik század első felében. Téved Laziczius, mikor azt véli, hogy Ráskai Lea *taneht*-féle írott alakjai nem Ráskai Lea nyelvének hangjait jelölik, hanem csak a régibb, másolt szöveg szerzőjéét. Laziczius fölfogását megcáfolják nemcsak Ráskai codexei, hanem egyéb nyelvemlékek is.

A *héju*-, *hiju*- teljes tő -u tövéghangzóját mutatja a régi *hétság* v. *hėjtság* (DebrC. 434), *hiut* v. *hijut* (DebrC. 361.).

eleve

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *elevé* ‚primus‘ azaz ‚első‘. Az *első* az *el-* ‚pars antica‘ ‚Vorderteil, Vorderraum‘ -ső (-s + -ő dim.) képzős alakja, az *elölső* > *elölső* pedig ugyanazon képzővel származott az *elől* adverbiumból. Az *elölső*-nek és *első*-

nek az 'elő-eső'-ből való származtatása nyelvtörténeti lehetlenség, mert századokon át él már az *első* és *előlső* szó a nélkül, hogy találkoznánk 'elő eső' vagy 'elő esik' kifejezéssel.

A XV—XVI-ik században még *elő* ~ *elé* szavunknak is megvolt 'primus' jelentése. XV. sz.: „*Elő* hónapban“ (Bécsi C. 49) ~ „Mense *primo*“; „*Elő* Simon“ (Münch C. 30) ~ „*Primus* Simon“; „*Primus* — az *elé*“ (i. elee) SermDom. II, 41; „*Prima* jactura — *elé* kár, *elé* veszél“ (i. elee) SermDom. II, 249. Az *elé* ~ *elő* szónak megvolt a XV—XVI-ik században is *elevé* változata; például az 'elé-vetvén' ilyen változatban van az ÉrsC.-ben (XVI. sz.): „*elevé*-vetvén“ (i. *elewee wetwen*) (350). Természetes tehát, hogy a 'primus' jelentésű *elé* szónak *elevé* változatát találjuk abban a nyelvemlékben, melyben a *teremté* szónak *terümtévé* változatát leljük.

Az *elé* ~ *elevé* szónak nem 'primus' jelentése volt az eredeti, hanem 'prae-', 'hvor'; tehát adverbium volt, mint az *elől* is, melyből az *előlső* > *előlső* származott.

Téved Szinnyei abban, hogy az *elő* névszóban -ő kicsinyítő képzőt keres. (Nyh.⁷ 97). Az *elé* ~ *elevé*, mint 'prae-', 'hvor' jelentése világosan mutatja, az *el-* töből azzal az -é, -vé lativus-raggal támadt, mellyel a *felé*, *belé* lett a *fél* < *fel*, *bél* < *bel* szóból, s a *mindenivé*, *egyébüvé* a *minden*, *egyéb* < *egyeb* szóból. Helyhatározó adverbiumok nominativusi alkalmazása nemcsak a magyar nyelvben közönséges, hanem más nyelvekben is. Már Sz. Molnár Albert XVII-ik századi nyelvtanában meg van írva: Et adverbia interdum adjectivorum vice funguntur ut: *külön helyen* ... = alio loco; *messze ut* = longa via (Corpus Gramm. 258). A *messze*, *távol*, *közel*, *külön*, *által* mind helyhatározó adverbiumok, egyszersmind századok óta nominativusi alakokként melléknevek, illetőleg főnevek: 'messze föld' XVI. sz. ÉrdyC. 11, 368; SztDom, 201; TelC. 80; 'távol föld' XVI. sz. ÉrdyC. 340, 'közel falu' XVII. sz. Teleki Mih. Lev. II, 137; 'külön ház' XVI. sz. RMNy. II, 209; 'által út' már a XIII-ik századi oklevelekben. Az *alá* és *fél* adverbiumokból is lett nominativusi jelző: 'alá nem' (értsd: alávaló, alacsony nemzetség) XV. sz. AporC. 13; 'fél-szó' „vox *alta*“ XV. sz. JókC. 88. Az *elé*, *utól*, *hátul*, *által*, *föl* helyhatározó adverbiumokból lett főnevek: 'vminek *eleje*; *utólja*, *hátulja*, *főle*, *áltulja* (ez utóbbi XVI. sz. LázárC. 163). Téved Szinnyei és az

EtSz. abban, hogy a *föl* főnevet nem az *-l* ragos adverbiummal tartják azonosnak; erre az eredetre vall az is, hogy a tejnek a *föl*-ét egyik dunántúli nyelvjárásban a *fönt*-jének mondják. A magyar '*által*-gerenda' összetételhez hasonló megvan a vogulban is az *által* ~ nyelvjárasi *áté* ~ *áti* megfelelőjével. *ultiy* -nar (Vogl. Népk. Gy. IV, 403). A magyar *künn* vogul megfelelője *kwänə* a magyar *fél*-é *poal*, s a *kwänə-poal*: 'külső fél, táj' (Vogl. Népk. Gy. IV, 378). A vogul *khálnə* 'közé'; *šäu nai khálnə nāmtəm*: 'sok nő közé [való] eszem' (Vogl. Népk. Gy. IV, 106); *tēli* 'télien', *tēli āḡä*: 'téli hófajd' (Vogl. Népk. Gy. IV, 13); vog. *ēlä* ~ magy. *elé*, *elevé*, vog. *el-mō* pedig = 'messze föld'; votják *ulin* 'alatt, alant', *Ulin-gurt*: 'Alsó-falu'; votják *ažla* 'vorher' és 'voriger'; a mordvinban *pervaj* jelentése 'zuerst' és 'der erste'; aminthogy az *elevé* adverbium főnévi jelentése is 'der erste'. Fuchs is észlelte, hogy a votjában a határozó is lehet jelzői szerepű.

Az *elő* adverbiumból éppúgy lett *-ság*, *-ség* képzős főnév, mint az *utól* adverbiumból: „Ez háromságban semmi *előség* avagy *utólság*“ (XVI. sz. DöbrC. 57); olyan képzés az *előség* és *utólság*, mint *messzeség*, *távolság*, *közelség*, *felség* — vagyis mind adverbiumból keletkeztek.

Mellékesen jegyzem meg Szinnyeinek azt a tévedését, hogy a *fél* ~ *föl* szó *l*-jét helyképzőnek tartja, azonosnak a finn *pappila* 'pap-lak' képzőjével.

hazoa

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *házová*; „odutta vola neki paradifumut *hazoa*“ ~ „*domum* dederat ei Dominus... paradysum“.

Erről a *hazoa* szóról bizonyítgatta azt Szinnyeie tévesen, hogy nem kereshetjük benne a 'domus' jelentésű *ház* szót, mivel az esetleges latin eredetiben nem lehetett a megfelelő latin szó: *domus*. (!) Ugyanő azt bizonyítgatta tévesen, hogy e szóalaknak töve: a *haza* szónak *házó* alakja. Igaz ugyan, hogy ilyen alakja sem élő nyelvben, sem nyelvemlékben nincsen a *haza* szónak, de azért megokolta a *házó* alak téves föltevését avval a másik téves föltevéssel, hogy az a nem látott, nem hal-

lott szó a *ház* szó *ház* változatának -ó kicsinyítő képzős alakja, amilyen alakot ezzel a jelentéssel más finnugor nyelvben sem találunk.

A HB. idézett mondata az eredeti szóalakoknak maiakkal való helyettesítésével így volna: 'és adta vala neki Paradicsomot *házzá*'. A '*házzá* ad' jelentése '*házúl* ad', tehát a *házzó* ~ *házová*: *essivus*. A 'vkit v. vmit vkinek *valam ül* ad' és 'vkit v. vmit vkinek *valamivé* ad' — mind e két azonos értelmű szerkezet megvan még a XVI-ik századi codexekben is. „Kinek tellességgel adá magát... *fiújúl* (*fiuiul*)“ TihC. 136, de „ömagát ténéked, *tivá* (*tywa*) *adá*“ PeerC. 162; *mestörül* (*mestörwi*) és *szolgául* (*zolgawl*), neköm *adád*“ WinklC. 244; de: „magát nekik *társá* (*tarfa*) *adá*“ ÉrsC. 582. Ma: 'valakit *vendégül* *hivni*', de (XV. sz.): „*Vendéggé* (*vendéggé*) *hivata* méndén népet Bécsi C. 48; így „*vendéggé* *hivá* (*vendeeggee hywaa*) *ötet*“ ÉrdyC. 416. (Megjegyzem itt, hogy az a szemmel láthatóan téves vélemény van erről az ÉrdyC.-ről elterjedve, hogy abban a magánhangzónak betűkettőzéssel való írása nem hosszúság jele!) „*Maradjanak* *ü* *fiai árvaül* (a r w a w l) és *ü* felesége *özvegyül*“ NagyszC. 130, de: „*immár özvegyé* (*özuegge*) *maradván*, *istenös* *vala*“ TelC. 54; „*ném mint fejedelmöl* (*feiedelmöl*) *de* *mint kirául* (*kiralul*), *szörze* *tégöd*“ TihC. 318, de: „*Az* *isteni* *szeretet* *anyájá* és *fiújá* *szörze*“ LázC. 14; „*anyául* (*anaul*) *oly* *szíznek* *kél* *választatni*“ TihC. 268, de: „*Kél* *vala* *választatnia* *Istennek* *annyájá* (*anaia*)“ TihC. 270; így: „*annak* *kél* *Istennek* *annyájá* (*anaia*) *választatnia*“ TihC. 272; „*léányül* (*leanul*) *választattam*“ TihC. 127, de: „*választál* *engömet* *jelös* *szolgáló* *léányoddá* (*leanodda*)“ NádC. 349; „*jegyösöl* (*iegyöflö*) *vännöm*“ TihC. 136, de: „*kerestem* *ötet* *en-magamnak* *jegyösömmé* (*iegyesemme*) *vännöm*“ HorvC. 78; „*fejedelmöl* (*feyedelmewl*) *vévék*“ ÉrdyC. 369, de: „*az* *tanéjtván* *vévé* *ötet* *anyává* (*anyawa*)“ WinklC. 219; „*példájül* (*peldayul*) *veti*“ WeszprC. 128, de: „*Térvényé* (*Terwenye*) *vessed* *nekém*, *Uram*“ KeszthC. 330. Ugyanabban a mondatban, ugyanazon igei állítmány bővítőnyél megvan az *essivus*nak mind *-ül*, *ül*, mind *-vá*, *-vé* ragos alakja: „*Másodszer* *konfirmállak* *tégedet* *kévánatos* *avagy* *lelki* *anyájül* (*anayvl*) és *kérésztvényeknek* *segéjtövé* (*segeyteveue*)“ CornC. 103; „*Egy* *küs* *galistán*, *fonalszálon* *még-*

fogattaték: egyiket *mátkájává* (*matkayaua*) választá, és jövendőbe *jegyösül* (*yegöfül*).

A vogulban is megvan essivusi szolgálata a magyar *-á, -é > -vá, -vé* megfelelőjének. A vogul nyelvjárásokban is vannak olyan kifejezések, hogy: 'társsá vesz' (Munk. Vog. Nyelvj. 106), 'nővé kér (= nőül kér) (uo.), 'vendéggé megy' (= vendégül megy) (193), 'szeretővé veszi a leányt' (= szeretőül veszi, megszereti) (193), és mint a HE-ben Isten házzá adja a Paradicsomot Ádámnak, úgy a vogul 'áldozattá adja a lovat az istennek' (193). Mint egy 1907-ben írt dolgozatomban megjegyeztem, s mint attól teljesen függetlenül bőven és meggyőzően kifejtette Szinnyei, a mi ősi lativusi *-á, -é* ragunkkal azonos eredetű a translativusi (tegyük hozzá: essivusi) *-vá, -vé*. Az már, hogy Szinnyei ezt a magyar ragot egy finnugor **-s ~ *-z* ragból származtatja (Nyhas. 134), téves föltevés, még Zsirai sem tartja bebizonyítottnak. (Finnugor Rok. 66.)

Mivel pedig a lativusi (hová?), translativusi (mivé?), essivusi (miül?) viszonyt ugyanaz a rag kifejezheti nyelvünkben és a rokon nyelvekben, ezért annak a ragnak hangtörténetét írván, figyelnünk kell minden szerepben való hangalakjára. Így látjuk azt, hogy a *más* szó *-á > -vá* ragos alakjai a translativusi *mássá* és a lativusi régi *másuvá > másová*. A *ho-* (~ finn *ku-*) kérdőnévmás-töből van a nyelvjárási *há?* (azonos a *ha* kötőszóval) s ugyancsak a *ho*-töből van a *hová ~ hova*. A *to-* (~ finn *tuo-*) mutatónévmás-töből van a nyelvjárási *tá* és *tová*-(bb), > *tova*. Sok nyelvjárásban eredetibb lat. rag volt az *-é*, mint az *-á*, emez illeszkedés útján támadt. A *tova* eredetibb alakja van a *tové*-bb tövében és a *té-kozol* (eredeti jelentése: tova-szór, el-szór) alapszavában. A *mássá* és *másová* alakokhoz hasonló szerkezetűek a *házzá* és *házová*; a rövidebb alakban a csonka *tő* van, a hosszabb alakban a teljes *tő*.

A *mássá* és *házzá* alakokban a *tő* végső mássalhangzójárak megnyúlása nem etymologicus, hanem olyan magánhangzók közti mássalhangzó-kettőződés, mint az **oduta > odutta* hangváltozásban. Ez a hangváltozás — mint Beke helyesen rámutatott — megvan némelyik vogul nyelvjárásban is. Például: közép-lozvaiban: *lül'* 'rossz', *lül'lä*: 'rosszá': alsó-lozvaiban: *tül*: 'öl' *tüllö*: 'öllé'; tavdaiban: *khum ~ m. him*: férfi, férj,

khummu: 'férjje, férjül', Vog. Népk. Gy. III.: 366. A vogul nyelvterület nagy részén e lativusi (ill. translativusi) rag előtt is megmarad az eredetileg egyszerű tövég-mássalhangzó, s ugyane jelenség megvan némely magyar nyelvjárásban is. 'Sárrá vált' helyett némely vidéken azt mondják: 'sáré vált'. A *sáré* lativus > translativus alakban a tő *sár*, ennek végső mássalhangzója nem kettőződött meg, a rag pedig megvan eredetibb, illeszkedés nélkül való *-é* alakjában. A *ház* e ragos, csonka tövű alakja *ház-é* vagy **ház-é* volt, ebből lett illeszkedéssel **ház-á* vagy **ház-á*, ebből lett a mai *haza* 'domum', 'nach Hause', melynek kifejlődött 'patria' jelentése is. A *másé*, *házé* alakok is élnek, ezek alaktanilag azonosak a *sáré* translativusszal, jelentésük azonban genitivus. A finnugor nyelvek permi csoportjában és a magyarban megvan a lativusi ragnak, illetőleg ragoknak genitivusi jelentése is. Lativus: 'nekimegy a *falnak*', 'délnek repül'; genitivus: 'a *falnak* a színe'. Lativus: 'Győré mégyék'; genitivus: 'Melyik városnak ágyú-gyára volt híres? Győré'. Genitivus: 'Melyik városnak ágyú-gyára volt híres? Györnek'. Genitivus: 'Ténekéd a kalapod ez?' 'Énnékém'. (A *-nek* rag itt nem dativus!) 'Tiéd ez a kalap?' 'Enyém' — ennek régibb alakja: 'eném'. Az *eném* > *enyém*, nyelvjárási *tééd* ~ *tiéd*, *övé* szerkezete tehát ez: *en-*, *tē*, *öv-* személynévmások + *-é*- lativus > genitivus rag + *-m*, *-d* személyragok. Az *enyém*, *tiéd*, *övé* ragozási sorban éppúgy személyragtalan a 3-ik személyű alak, mint a *teremtém*, *teremtéd*, *teremté* v. **terümtevém*, **terümtevéd*, *terümtevé* ragozási sorban. Téved tehát Szinnyei abban a föltevésben, hogy az *enyém*-féle alakokban egy merőben más eredetű *-é* kicsinyítő képző van. A *-nak*, *-nek* ragos genitivus analogiája és a rokon nyelveknek az a rendje, mely szerint a személynév más genitivusát nem kicsinyítő képzővel fejezik ki, hanem viszonyraggal, kétségtelenné teszi az *enyém* *-é*-jének ragi, illetőleg lativusi mivoltát.

Nyelvtörténeti, különösen alaktani kérdéseink fejtegetésekor ésszben kell tartanunk, hogy a finnugor korszaknak, de még inkább az urali korszaknak nyelve primitív ember nyelve volt, így mondhatom: térben látó és térben láttató. A primitív ember az egyik állapotból a másik állapotba való jutást úgy fogta föl, mint egyik helyről a másik helyre jutást, ezért fejezte ki lativusi raggal a valamivé válást (translativus), a valamiül

vételt (essivus). Egy valaminek a más valamihez való tartozását egyiknek a másikhoz t é r b e n való irányulásául fogta föl, ezért fejezte ki ugyancsak lativusi raggal a genitivust. Finnugor és uráli kornak és egyben az ember primitív lelki korszakának emlékei vannak mai nyelvünkben is.

A *hazoa* szó *oa* betűcsoportja az *ová* hangkapcsolat jegye. Ezt bizonyítja a XV-ik századi Husszita Biblia codexének (Bécsi és Münch. C.) helyesírása. Abból megállapíthatjuk, hogy a fordítók a latin szöveg *oa*, *oe* betűcsoportját úgy ejtették ki, hogy: *ová*, *ové* (a latin szöveg *Roboam*, *Jeroboam*, *Siloe* szavait így: *Robovám*, *Jéróbovám*, *Silové*). Ez csak úgy történhetett, hogy a fordítók nyelvjárása (mint általában sok XV-ik századi és még régebbi magyar nyelvjárás) egyáltalán nem ismerte az *oá*, *oé* hangkapcsolatot s ezért az idegen nyelvnek ezt a hangkapcsolatát az illető magyar nyelvjárás *ová*, *ové* hangkapcsolatával helyettesítették. Mivel tehát a magyar írástudók nagy része a latin *oa* betűcsoportot *ová* hangkapcsolatnak ejtette ki, ebből az illetők úgy látták, hogy az *oa* a latinban az *ová* jegye, s az így értett orthographia szerint a magyar szövegben is *oa* betűcsoportot írtak néha, mikor *ová* hangcsoportot ejtettek. *Hazoa* alakot írtak akkor, mikor *házová*-t ejtettek. A latinban azonban nemcsak *oá* (*oā*) hangkapcsolat van, hanem *ová* (*ovā*) is, annak jegye pedig: *ova* v. *oua* pl. *nova* v. *nouā*. Ezért magyarországi latin szövegben az a barbár írásmód is előfordul, hogy a magyar író a latin nyelv általa *ová*-nak ejtett *oá* (*oā*) hangcsoportját meg emígy írja: *oua*; például: „*inchouata* (helyesen: *inchoata*) est TihC. 49; v. ö. „19. *Janowary*, 1557.“ (h. *Januarii*) Lt. I. 212. Az az *inchouata* írásmód csupán olyan nyelvű írótól származhatott, aki az *oá* hangkapcsolat helyett *ová*-t ejtett. Viszont olyan nyelv irodalmában, melyben a latin szöveg *oá* hangját *ová*-nak ejtették, valóban kifejlődhetett az *ová* hangcsoport *oa* írásmódja. Ez van a HB. *hazoa*, *tilutoa*, *mundoa* alakjaiban. Téved Szinnyei, mikor ezeket *v* nélkül olvassa.

Melich magyarázata szerint (melyet már elfogad Szinnyei is) a *hazoa* kiejtése: *házóá*, jelentése: 'házává'. Ebben a *ház-ó-á* alakban szerintük az *-ó-* volna az egyes 3-ik személyrag. Ez azonban lehetetlenség azért, mivel az egyes 3-ik birtokos személyragnak sem a HB. előtt sem annak utána nemi találjuk *-ó-* változatát, (ha csak egyes nyelvemlékekben az írás-

hibákat hiteles adatoknak nem tartjuk) sőt a HB. egyes 3-ik birtokos személyragos alakjai nyilván azt vallják, hogy a HB. nyelvjárásában is a hátulsó hangrendű szavakban az egyes 3-ik birtokos személyrag más rag előtt *-á-* éppúgy, mint *ma*, és mint a HB. óta hétszáz éven át. és mint a HB. előtt százötven évnyi nyelvemlékeinkben. A HB. hátulsó hangrendű, egyes 3-ik birtokos személyraggal ellátott alakjai: *halalaaal, choltat, turch... at, muga nec, foianec*, nem pedig: *halalaaal, choltot, turch... ot, mugonec, foionec*.

vvi

(9. s.)

Egykorú kiejtése: *ül*.

Még a XVI-ik században is megvolt az *oly*-nak *ül* vagy *ul* alakja. (TelC. 253., WinklC. 357.) és az ebből lett *uly* vagy *uly (ul')* (LevT. I, 205). Az *ul*-ből lett az *ol*, az *uly*-ből az *oly* alak. Az *ül*- > *uly*-ből lett az *ügy*. Az „*ül* keserű“ és az ebből lett 'oly keserű' azt jelenti, hogy: 'olyan mód on keserű', tehát az efféle kifejezésben az *ül* > *oly* eredetileg nem melléknévi jelző, hanem jelzőül alkalmazott módhatározó-szó. Van módhatározó *-l* rag nyelvünkben (pl. *jó-l*), tehát az *ül* módhatározó-szón ez az *-l* rag van. Ebből az *-l* határozóragból lett az *oly* szónak *ly (l')* végzete és az *ügy* szónak *gy (d')* végzete.

Mivel az *oly* és *ügy* is távolabbra mutató párja a közelebbre mutató *ily* ~ *ély* és *igy* szónak, ezért kétségtelen, hogy ezekben a szótó ugyanaz az indulatszó eredetű magánhangzó, mely az *ott* és *itt* ~ *ött*, *onnan* és *innen* ~ *ennen*, *oda* és *ide* ~ *éde* határozószóknak is töve, s az *oz* > *az* és *ez* mutató névmásnak szókezdő eleme.

Az *ül* > *uly* > *ügy* (ita) ~ *ül* > *ul* > *uly* > *ól* > *ol* > *oly* 'ita → talis' szavak azonosságát bizonyítja az, hogy a régi nyelvben 'ügy, mint' > *ügymint* helyén gyakran találjuk azt, hogy: 'ól vagy ol, óly vagy oly, mint' > *olymint*.

„Mire vagy ez, hogy immá *ügy, mint (wgh mynth)* igen genyedt lator félakasztatott“ WinklC. 98.

„Bizonyába mēndēnök mēghalnak és *ól, mint (ol mynt)* a víz, eloszlatonk“ TelC. 56.

„Szent körösztfán megvontatál, úgy, mint (vgy mynth) bínös, taglaltattál“ CzechC. 57.

„Mégnyomodtatik úgy, mint (wgy mynt) gané“ ÉrsC. 527.

„Félkele tántorogván úgy, mint (vgy mynt) elmétül elidegennült“ Virg.C. 35.

„Mire vagyon ez, hogy ímmá úgy, mint (vg mint) igön genyett lator félakasztatott“ NádC. 366.

Ma azt mondjuk: 'úgy, mintha azt mondaná...' A XVI-ik századi codexekben ez kétféleképpen is van: 'úgy, mint' > úgy-mint azt mondaná... és 'óly vagy oly, mint' > olymint azt mondaná...':

„Ez tűz nem léend az, kiről Uronk Krisztus szól az szent évangyéliumban, kit megírt szent Lukács könyvének tizenkettőd részében: Tüzet jövék bocsátnom ez földre: étt mit akarsz, haném hogy égjön? — úgy-mint (Ug mynth) azt mondanája Uronk : Azt akarom, hogy égjön“ DebrC. 223.

„Mind kezein s mind lábain való sebeit is megmutatá, akarván jelöntení, hogy nemcsak beszédével, de ugyan igazán és téteményével szerete münket, úgmint (ugi mint) mondanája : Lássátok, mely szívem szerérent szerettelek tütöket...“ DebrC. 32.

„Ezänkézbe csúfolják vala ötet óly, mint (ol' mint) ország-lani akarót“ DebrC. 315.

„Élének az ő házasságokban olymint (olmynt) meddők“ TelC. 17.

„Fenevadak . . . lőnek óly, mint (oly mynth) báránok“ WinklC. 349—50.

„Tizönkét okosságokat véhe-tünk, olymint (olmint) tizönkét csillagokat“ TihC. 354.

„Ezután monda ismég: Júda, csokolással árułod el embörnek fiát? — olymind (oli mind) mondanája : Jól tudom, hogy ez a jegy, kivel adsz engömet bínösseknek kezökbe“ Weszpr. C. 65.

„Ez az én testöm, ki ti-érét-tetek eladatik, azaz ez kinyír, kit mastan kezemben tartok, olymint (oly mint) azt mondaná : Ime ez teremtött kinyír-zsömlyének mivöltát szentéltem és változtattam... én bizony tes-temmé“ ÉrsC. 558.

„Kezdé őket kérdeni . . . :
Té vagy a zsidóknak királya ?
— *úgy mint (vgyi mint) mondanája* : Igaz-é, hogy té ez Zsidó-
országot magadnak akarod foglalni ?^a WeszprC. 84.

„Az Istennek fia könyvez és köveköl (= zokog) „az nagy sérelémért“ (= testi sebek miatt) hullatván a megtaglásban érottónk az ő drágalátos, szent vérért nagy bévön *úgy mint (ugyi mint) kajáltván* az emböri nemzetre *mondanája* : Ó embör, tээрötted szenvedöm e ként“ DebrC. 101.

„Demaga az bölc s szizek vinek olajt ő edényökbe, azaz isteni szeretetöt, lámpásukkal égyembe, azaz jó művelkedetékkel, *úgy mint (wgyi mynth) azt mondaná* : isteni szeretetből tették az ő jó művelkedetiket“ ÉrsC. 17.

„Sēm gyönyörködtetik és dicseködik emböröknek dicséretiben ; miért ? mert ha tudnám mindazokat, melyek ez világban vannak, és szeretetben nem volnék : miképen segéllenének mindazok engömet Istennek előtte ? — *úgy mint (vgyi mint) azt mondanája* : sēmmit“ LázC. 287.

„Ihon vagyon a tū királytok — *oly mind (oli mind) mondanája* : Nagy szöméröm tünekték, ha a tū királytokat megfeszítetöm“ WeszprC. 93.

„Őnála lakodalmat tészünk, *oly mint (oly mynth) azt mondaná* : Valaki azt akarja, hogy mind az tellyes Szent Háromság Úr-Isten őbenne lakozjék, szokja még az Úr-Istent szeretnie“ ÉrsC. 149.

„Szent János írta az Évangeliumnak tizenkettödik részében : Ha valaki énneköm hívön szolgál, tisztöli őtet az én atyám, ki mennyekben vagyon — *oly mint (oli mint) mondanája* : Méltó arra, hogy mind a teljes Szent Háromság szeresse őtet és dicsőségvel tisztölje“ DebrC. 1.

„Amazok felelének mondván : Mestör, hol lakozol ? — *oly mint (oli mint) mondanáják* : Akarnánk té tanítvánid lenni“ Debr C. 3.

Mértéket, számot jelentő szavak előtt 'mintegy', 'körülbelül' jelentése van mind az *úgy mint*, mind az *oly mint* szónak:

„Az embérnek kiáltása hal-
lattatik vala *úgy mint* (wgy
mynth) *negyven mélyföldre*“
TelC. 276.

„... nagy távol földén, *úgy-
mint* (wgy *mynt*) *harminckét
mélyföldén*“ Érdy C. 338.

„Az ű idejét *úgy mint* (vgy
mint) *húsz esztendeig* héában
mulatá el“ VirgC. 100.

„Állást szerze *oly mint* (*oly-
minth*) *hatvan séngné* (= *sing-
nyi*) *magasságra*“ TelC. 99.

„... magasságába *ol mint*
(írva is így) *kilencedfél araszni*“
TihC. 99.

„Az szent Síméon, mikoron
vólna igön vén, *oly mint* (*ol'
minth*) *több száz esztendónél*...“
NagyszC. 373.

Égészen világos ezekből, hogy az *oly* eredeti funkciója módhatározói volt, eredeti alakja *ül* volt, tehát végzete a módhatározó *-l* > *-ly* rag. Azt is tudjuk, hogy az *ügy* — *mint*, *oly* — *mint* > *úgy mint*, *oly mint*, kötőszóiban természetesen nemcsak az *ügy* és *oly* módhatározó, mint eredetileg a főmondatból a mellékmondatra mutató kötőszó, hanem a *mint* ~ *mént* (< **mi-ént*) is módhatározó, a *mi*, *mē* kérdőnévmásnak *-ént* (lativusi *-é* + locativusi *-n* + locativusi *-t*) ragos alakja.* Természetes az is, hogy a mutató *oly*, melyen *-l* > *ly* módhatározórag van, a *mi* ~ *mē* kérdőnévmásnak nemcsak *-ént* ragos, hanem hasonlóan *-l* > *-ly* ragos alakjával is állhatott kapcsolatban. Valóban azt tapasztaljuk, hogy az *ol* > *oly* mint főmondatból mutató a *mél* > *mél* ~ *mély* > *mély* > *mely* mellékmondatbeli kötőszóval is kapcsolódott és előállott az *ügy mint* és *oly mint* szóval azonjelentésű *olymély*.

A *mély*-nek eredeti módhatározó voltát legszembetűnőbben igazolja az, hogy az 'úgy mint mondaná', 'oly mint mondaná' helyett azt is mondták, hogy: 'olymély mondaná': „Idvöz légy mindén vígaságtúl megfosztatott, keserűségnek annya — *olymély* (*oly mely*) *azt mondaná*: Ó némés asszony-állat, lágy légy siralomra, lágy légy bánkódásra.“ ÉrsC. 55. Az *oly mint* és *olymély* azonos szerepe itt is meglepő:

* Zolnai Gyulának az *-int* ragról adott régóta ismert magyarázata elfogadhatatlan.

„Állonak vala kedig akkor a tűznél a szolgák fűtvén önnönmagokat, és melegítvén, mert hideg vala. Pétör is közikbe méne, *olymint (olimint)* egy volna ő-közzülök“ WeszprC. 71—2.

„Mikoron bebocsátták volna, a tűzhöz üle, *olymély (ol' mel')* magát melegítené“ NádC. 485. (Vö. DebrC. 573.)

Az *úgy* mint, *olymint*, *olymély* (quasi) azonos szerepe:

„Másodszer mondatik gyertyaszentölőnek *úgy* mint (*wg mynt*) szent isteni malasztnak még világosojtása szerént“ ÉrdyC. 212.

„Az fráterék előtt fejet hajtván *úgy* mint (*wgy mynt*) bínét vádolná az szamárnak elveszésén“ ÉrdyC. 562.

„Az apró gyermekék között sokan láták nékik (= némelyek) *úgy*, *mint (wgy mynt)* egy nagy ítélő székben ülne“ DebrC. 307.

„... az bünöket, kikért megfeszítetél és kikért *úgy* mint (*wgh mynth*) újonnan megfeszítetöl“ WinklC. 242.

„Druzsiána aszszony félkele *oly* mint (*ol'i mint*) egy álomból“ DebrC. 72.

„Az Eufémiánus kegyék ezt hallván, *oly* mint (*ol mint*) mindönerejítül megfogyatkozván, az földre hót elevenön léésék“ TihC. 25.

„És legottan látá a szent Damokost *oly* mint (*olmynt*) gyónást hallgatnia“ TelC. 194—5.

„Az tolvajok között feszíteték fél és közepött, *oly* mint (*ol' mint*) ő vóna az tolvajoknak fejedelme“ DebrC. 307.

„Azért bizonyában ebből a régi próféta méltán szól *olymély (ol' mel')* titok szerént való mondással“ NagyszC. 26.

„Imé az én szülöttem fiam *olymély (ol' mel')* az ű keserűségéről elfeledközvé, imé engemet... vigasztal vala“ NagyszC. 147.

„Oly igön elmerült vala istenibe, hogy *olymély (ol' mel')* ... ez világhoz való igyeközet igön kevés vala űbenne“ SimC. 8.

„Állok vala gyarlóságoson, *olymély (ol' mel')* minden hatalmamtól... megfosztatván“ NagyszC. 89.

Egyfelől az *úgy* és *oly*, másfelől a *mint* és *mély* eredeti azonos jelentését, módhatározói kötőszó funkcióját mutatja az

is, hogy valamint van 'ügy — *mintha*', azonképpen volt 'oly — *mélyha*' is: „És ez íge után igen ájtatos szível ez imádságot mongyad, *oly-mély-ha* (*oly mely ha*) az keresztfa alatt volnál“ (= 'ügy, *mintha* a keresztfa alatt volnál') ÉrsC. 49. Az 'ügy — *mintha*', 'oly — *mélyha*' mellett 'oly — *mintha*' is volt: „Krisztina mondattatik *oly — mintha* (*oly minth ha*) krizsmával kenettetettnek“. KrisztL. 3. Ez is mutatja az *ügy* és *oly* azonosságát, s a *mint* és *mély* egyező jelentését, határozóból kötőszóvá lettüket.

A *mint* és *mély* szavaknak eredetileg azonos jelentését mutatja az is, hogy valamint van 'ügy — *mintha*', azonképpen volt 'oly — *mélyha*' is. A finn *ku- ~ zürjén ko- ~ osztják xo-, xu-* kérdőnévmás-tőnek megfelel a magyar *hu-, ho-* kérdőnévmás-tő. Ennek -*a* lativus-ragos alakja a *há ~ hová* 'wohin'. A *há* végső hangzójának megrövidültével lett a *ha* 'quando', 'si' azaz 'wann', 'wenn'. Tehát a *ha* is eredetileg határozó, még pedig a primitív kor concret gondolkozásának megfelelően eredetileg *helyhatározószó*, s mint ilyen alkalmaztatott időhatározásra és az állapot, föltétel kifejezésére. Ha tehát a régi nyelvben *ügy-mint, oly-mint, oly-mély* jelentésben *oly-ha* vagy *oly-há* is van, ez azonos szerep révén megint a *mély* eredeti határozói minőségét mutatja. Már pedig sűrű az ilyen jelentésű *olyha* a codexek nyelvében. Az 'ügy, *mintha* azt mondaná', 'ügy-*mint* azt mondaná', 'oly-*mint* azt mondaná', 'oly-*mély* azt mondaná' mellett 'oly-*ha* azt mondaná' is van: „...tanát mire nem volna mi anyánk az, aki szülte a mi atyánkfiát, Krisztust — *olyha* azt mondanája: Bizonyában mi anyánk“ CornC. 1—2; „...kit megírt Salamon egy könyvének másod részében mondván: Jöjel én jegyèsém, én galambom az köszikláknak likaiban; — *olyha* azt mondanája: Vessed az tē szivedet és az tē gondolatidat az én sebeimben“ CornC. 137; „Aranyszájú Szent János úgy mond: Ha egy angyal ötezör fegyverèsöket megvert, tizènkét sereg angyal tahát minit gyözne még; — *olyha* (*ol'ha*) azt mondanája Szent Pétörnek; nem kell, hogy engömet segélly...“ NádC. 190; „Szent Bernáld doktor még úgy mond: A Krisztusnak nemzetségét... vallyon ki számlálhatná még? — *olyha* (*ol'ha*) azt mondaná: Sènki.“ DebrC. 625. (Lásd még: PéldK. 20, WinklC. 176, HorvC. 195—6, NádC. 197, 278.)



Mértéket, számot jelentő szavak előtt nemcsak *úgy* mint és *oly* mint, hanem *olyha* (circiter) is van a codexekben: „Im-már *olyha harmincan* valának“ Szt. Dom. 41; „mégmarada az eretnekségnek vakságába *olyha húsz esztendeig*“ Szt. Dom. 78; „...ki vala... sötétségnek királyának hatalma alatt *olyha ötszáz esztendeig*“ CornC. 212; „és az Jézus vala elkezdvén '*olyha harminc esztendőket*'“ CornC. 224; „látá Zozimás Egyiptiaka Máriát *olyha egy séngnére* az földtől fölemelve“ ÉrsC. 425. 'Úgy, mint-ha' értékű az *olyha* a következő kifejezésekben is: „*olyha* csillagot viselne“ SztDom. 5; „*olyha* valakit várna“ SztDom. 67; „*olyha* nem látnája“ SztDom. 117; „*olha* azt jelentené“ VirgC. 102; „*olyha* az keresztfa alatt volnál“ ÉrsC. 53; „*olyha* holt-eleven volt volna“ NádC. 641. Az *olyha* után nincsen föltételes mód a következő esetben: „...ez vőlági dolgokba szeréncsételensége vala és *olyha* mēndēnha siralmban és fászkodásban (= fohászkodásban) *vala* ömagáért és az Istennek népéért.“ CornC. 77. Az *olyha* után megismétlődik a *ha*: „...hogya ezeket mikoron gondolod, *olyha* az időben, mikoron Krisztus kéznattaték tē-érötted, *ha* jelen voltál volna és úgy látnád avagy vullanád tēnnēn-magadat beszédődben és életődben...“ — ennek folytatásában pedig az *olyha* és *úgy* mint egymást követve fordul elő: „...*olyha* az tē szēmeid előtt volna a tē Istenēd, szenvedvén az kēnokat és *úgy* mint az ő gyötrelmit látnád az tē gondolatodban...“ ÉrsC. 26.

Mint láttuk, az *úgyha*, *olyha* szónak egyebek közt 'quasi' jelentése van. Van pedig 'quasi' jelentéssel másik összetett szavunk is, melynek egyik tagja szintén *ha*: *hogya-ha-nu* v. *hogya-ha-ná*: „azképpen Istenben elmerültetett, *hogyaná* (*hogya haná*) volt volna érzetlen“ JókC. 56. (l. még: 32, 68, 146 stb.). Mivel a *ha* < *há* lativusi ragos, és mivel a *-né* lativusi rag is szerepel kötőszóul szolgáló adverbiumon a régi *mēné* (= mikor, mihelyt) szóban, ezért ilyen analogia révén bizonyosnak tarthatjuk, hogy a *hogyaná* végén a *-né* lativusi ragnak illeszkedett *-ná* alakja van.

Az *olyha*, *oly* mint, *oly* mēly határozószóval egyértékű a szintén *oly* előrésű régi *oly* má szó: „keveset szomorúlván, csudálván és *oly* má (*oly* ma) panaszolván önēnbennetēn“ JókC. 10; „az frátērek az tartományokban *oly* má (*oly* ma) negy-

ven esztendeig viaskottanak volna“ Szt. Dom. 316. Ez az *oly-má* ugyanazt jelenti, mint az *olymély* < *olymél* és *olymint*. Mindezen a két szón az utótag a *mi* ~ *nē* kérdőnévmásnak helyhatározóragos alakja: **mi-él* > *mél* > *mély* és **mi-é-nt* > *mént* > *mint*. Ebből azt gyaníthatjuk, hogy a *má* is a *mi*-ből lett helyhatározóraggal. A rajta lévő helyhatározórag pedig csakis a lativusi *-é* lehet: **mi-é* > **mé*, az *oly-mé* összetételből pedig hangrendi illeszkedéssel lett az *olymá*, mint **rajé*-ből a *rajá* > *rěá*.

Az *ügy* szónak — az azonosság teljes bizonyítékául — van olyan névszói alkalmazása, mint az *oly*-nak: „És magassága *ügynak* (*wgynak*) láttatik, hogy az római tornyokat félérné“ ÉrdyC. 169; vesd össze ezzel: „az testnek gyarló volta láttatik *olnak* lenni...“ NagyszC. 10. Viszont az *ügy* módhatározóval lehetne helyettesíteni az *oly*-t a következő esetben: „No azért mikoron egyéb bineit meggyónja vala, ezt mindenkoron elkeröli vala, és *oly* (így írva) ezén bint elfedézvén, gyónásának utánna ezt mondja vala.“ TelC. 354.

Az *-l* rag fölveszi gyakran az *-n* ragot is: a *kül*-ből lett *külön*, a *nélkül*-nek volt *nélkülön* alakja, sőt az *-l* és *-n* összetételéből lett a *-lan*, *-len* rag; így az *ol*- > *oly*-nak mint határozószónak volt *-n* ragos *ollyon* ‘ita’, ‘tam’ alakja is: „mint vagy, édes barátom? *ollyon* (*ollyon*) sirtál (= úgy sirtál), mely kényves az szeméd!“ ÉrsC. 548. Az *ollyon*, *olyon* azonos a mi *olyan* szavunkkal: ‘*olyan* nagy’ a WeszprC.-ben (3) „*olyon* nagy (*olion* nag).“ Ha az *oly* az *ügy* alakváltozata, akkor az *olyan* az *úgyan* > *ugyan* alakváltozata. Valóban a régi nyelv *úgyan*-t mond néha mai *olyan* helyén. Az Énekek Éneke mondja (II, 2): Sicut lilium inter spinas, sic amica mea...; mai fordítása: „Mint a liliom a tövisék között, *olyan* az én jegyèsém...“; XVI. századi fordítása: „Miként liliom tövis között, *úgyan* (*vğun*) én barátom“ DöbrC. 474. Psalm. CXXVI, 4: Sicut sagittae in manu potentis, ita filii excusorum; ezt ugyancsak a Döbrenteic. 208 így fordítja: „Miként hatalmas kezébe nyilak, *úgyan* kitisztulatnak fiai“; de már a mai fordítás: „Miképen a nyilak az érös kezében, *olyanok* az ifjúságnak fiai — itt már az *olyanok* nem határozószó, hanem többes raggal ellátott névszó. Megint a Döbr C.-ben 44: „*Olyan* (*oll'an*) lök, miként hallatlan embér — ezt így is

írhatta volna: „*Úgyan* lök, miként...“ Megint ott 44: „*Oly (Ol')* lön én szívem, mént (= mint) lágý viasz“ — de e helyett bátran írhatta volna: „*Úgy* lön az én szívem, mént lágý viasz.“ Az *oly* és *olyan*, mint melléknévi mondatrész jelzője, ma is határozó, nem jelző: ‘*oly* keserű’, ‘*olyan* keserű’ = ‘*t a m amarus*’, nem: ‘*talís amarus*’.

A főnévi mondatrészek bővítményeként már ragos határozóból lett melléknévi jelző az *ol* > *oly*, *olyan*: „Az Mesztegnyő *ol* ház (= *tale castellum*), hogy csak egy kapu héja vagyon“ LevT. I, 287. Az *-n* határozóraggal bővült *olyan* határozóból is lett melléknévi jelző: ‘*olyan* ház’. Mivel az *olyan* az eredetibb *oly*-ből származott, ezért természetes, hogy a régi nyelvben gyakoribb az *oly*, mint az *olyan*.

Az *olyan*-nak eredetibb határozó voltát az is kétségtelenné teszi, hogy volt ‘*olyan, ha* azt mondaná’ kifejezés is, olyan értelmű, mint ezek: ‘*úgy, mintha* azt mondaná’, ‘*oly-mint* azt mondaná’, ‘*olymély* azt mondaná’, ‘*olyha* azt mondaná’; íme: „Monda neki Jézus: ...avagy alogtad, hogy nem kérhetném én atyámat, és adna neköm többet tizenkét sereg angyalnál; — *olyan-ha (Olyan ha)* azt mondanája: Léhétök az tizenkét apastaloknak segítségé nélkül.“ WinklC. 162, 163.

Az állapot- és módhatározó *úgy*-nak gyakori a codexekben a locativusi eredetű, állapot- és módhatározó *-n* raggal megtoldott alakja, az *úgyan* ‘*ita*’. Az ‘*úgyan — mint*’ páros kötőszónál az *úgyan* főmondata meg szokta előzni a *mint* mellékmondatát, a ‘*miként — úgyan*’ páros kötőszónál pedig a *miként* mellékmondata az első, az *úgyan* főmondata a második. E különbség oka az, hogy a *miként* később alakult kérdőnévmás, mint a hasonló ragú *mint*; ezért már akkor nem érezték a *mint*-nek kérdő funkcióját az illető összetett mondatokban, mikor még érezték a *miként* kérdő voltát, már pedig a kérdő mondat meg szokta előzni a ráfelelő mondatot,

‘Mint akarod? Úgy lesz?; e helyett nem lehet azt mondani, hogy: ‘Úgy lesz. Mint akarod?’ (Ritkítással itt hangsúlyozást jelzek.) — Azonban e helyett: ‘Úgy lesz, mint a k a r o d’, azt is mondhatom, hogy: ‘Mint a k a r o d, úgy lesz.’ Ez az utóbbi szerkezet már el volt terjedve nyelvünkben akkor, mikor a ‘Miként akarod? Úgy lesz’ hatása alatt a ‘Miként akarod, úgy lesz’ alárendelő összetett mondatnak

még mindig nem változott meg tagrendje úgy, hogy a *miként*-es mellékmondat legyen a második: „Isten nem *úgyan* látna, mént embër lát“ ~ ‘non *ita* videat Deus, ut videt homo’ Bécsi C. II. kéz; „*úgyan* tégy, mint Dávid kërály tön“ NagyszC. 23; „mindön *úgyan* szereti egymást, mint önönmagát“ uo. 213; „azok és *úgyan* tennének, mint a többi“ uo. 368; „az ö szent fiát *úgyan* imádta volna, mint Istent“ uo. 372; „ismég *úgyan* tén, mint annak elétt való éjjel“ DebrC. 520; „*úgyan* léznek, mint az por az szél elétt“ uo. 533; „az tē képedet... *úgyan* imádtatom, mint Istent“ uo. 544; *úgyan* tészön, mint az oly embör, kinek vólnál adós egy mázsa arannyal“ uo. 595; *úgyan* fekszik vala a földën, mint elrejtözött LobkC. 12; „mindenik *úgyan* prédikállya vala, mint bódog szent Ferenc“ uo. 22; „ménének nékik az miénk közzöl az koporsóhoz és *úgyan* lèlték, mint az asszonyok mondották“ WinklC. 273; „mindönöket jól látnak, fél *úgyan*, mint alá, messze *úgyan*, mint közel, kicsinöket *úgyan*, mint nagyokat; hátra *úgyan*, mint elövé“ SándC. 8; „*úgyan* lészën ennek ö dolga, mint az Lótnak feleségének“ SzékC. 335; „mert *úgyan* vadnak ök anyaszentégyházban, mint az Szerafin angyalok menyországban“ Apoc. 1; „ájojtatos imádság, kinek ö szép illatja *úgyan* félmégyën Úr-Istennek eleibe, mint az tēmjénnek szép illatú füstü“ Érdy C. 122; „az király kovácsa szinte *úgyan* tudja, mint ü“ LevT. I, 67. Ritkaság: a codexekben az, hogy az *úgyan*-nal levő főmondatot megelőzze a *mint*-tel kezdődő mellékmondat: „*mint* az kövér faggyú az tűz ellen, *úgyan* elolvadnak ellene“ Érdy C. 400; „és *mint* az vakok, *úgyan* lábunkkal nyomodjok“ uo. 539.

A *miként*-tel kezdődő mellékmondat azonban legtöbbször előzi az *úgyan*-nal ellátott főmondatot: „*Miként* ájítózik az szarvas vizeknek forrására, *úgyan* ájítózik én lèlkem téhozjád“ ÉrsC. 114; „*miként* Istent én látom, ö és *úgyan* látja“ uo. 340; „*Miként* szeretétt engémet az én atyám, én és *úgyan* szerettelek titéket“ Érdy C. 263; „*miként* elhajló árnyék, én *úgyan* elvétetém“ DöbrC. 197.

Az indulattal mondott *úgy* fokozó értelmű: ‘*úgy* megijedtem!’ azt jelenti, hogy ‘*nagyon* megijedtem’. Ilyen indulattal ejtett *úgyan*-ból lett a fokozó értelmű *úgyan*: ‘*úgyan* megijedtem!’ szintén azt jelenti, hogy: ‘*nagyon* megijedtem’.

A hangsúly kellő változtatásával kapta az *úgyan* > *ugyan* a megengedő kötőszói jelentést is: 'ugyan szép, de nem jó' vagy 'szép *ugyan*, de nem jó'.

Kétségtelen az eddigiekből, hogy az *úgyan*, *ugyan* az *olan* ~ *olyan* alakváltozata, s mind a kettőn állapotot és módot jelölő helyhatározó *-l* > *ly* és utána ugyanolyan szerepű helyhatározó *-n* van. Ebből továbbá az következik, hogy mind az *olyan*, mind az *ugyan* szónak eredeti funkciója helyhatározás. Ezt az adatokon nyugvó okoskodást adat erősíti: „téhát vitettetött egy igön szép mezőre, mely nagy szép virágokkal megékesítettött vala; holott az fáknak levelei néminemő hívös szélnek fúvására édos szózatot adnak vala... valának kegyék *ottolyan* (*ottollian*) aranból csinált székök, és gyöngyel megékösíttek, és szép megvetött ágyak'.. KazC. 132. Ez az *ottolyan* olyan összetett helyhatározó, mint az *ott-kinn*, *ott-benn*, *ott-fönn*, *ott-lënn*, *ott-honn*; ez az *ott-olyan* összetétel világosan mutatja az *olyan* eredeti helyhatározó voltát. Valamint módhatározó értékben is van *olyan* ~ *ugyan* alakváltakozás, úgy a helyhatározó értékű *ott-olyan*-nak is van abból lett *ottogyan* változata: „És bémënvén, lakoznak *ottogyan*“ ~ 'intrans habitant ibi' ÉrsC. 7; „és *ottogyan* Istennek anyala jelënek mënnyországból“ uo. 28; „És *ottogyan* ësmég sok bosszúságokkal gyëtreték“ ÉrsC. 51; „nogy sírás és fogaknak csikorgatása lészën *öttogyan*“ TelC. 247.

Miképpen az *olyan*-nak van *olyon* változata, úgy van az *ottolyan* > *ottogyan* mellett *ottogyon* is: „vitessék az helre, ki mondatik Kopasz helnek... és *ottogyon* (így írva) megfeszéjtessék“ WinklC. 198; „ëgybe-gyötöm mind a népet Jozsafátnak völgyében és *ottogyon* (*otthogon*) megvetekëdëm velök“ TelC. 243; (NagyszC.-ben: *ottogon* 80, SzékC.-ben: *ottogon* 4).

A pusztá *-n* helyett az *-ën* ~ *in* helyhatározóragot látjuk az *ottogyën* ~ *ottogyin* ('ibi', 'dort') alakon; ez az *-ën*, *-in*, a lativusi *-é* ~ *-i* és locativusi *-n* összetétele, azonos az *-ënt* ~ *-int* rag *-t* előtti részével: „az én atyám meglél *ottogyën* (*hotogon*)“ LobkC. 199; „és *ottogyën* (*hottogien*) heted napiglan álla eltemetetlen“ uo. 243; „bemíne ëgy nagy tüvis-bokorba és *ottogyin* (*ottogyn*) annira gyëtré az ő szent ártatlan testét“ uo. 6; „az tē atyád el-jé (= eljő) velem az kalastromba és *otogyin* (*hotto-*

gin) mulat három avagy négy napon“ úo. 195; „nëm lilék *ottogyin* (*ottogyn*)“ úo. 204.

Az *ottogyén*-ből hangzóilleszkedéssel lett *ottogyán*: „szent Péter egyházánál megállottanak vóna, hogy *ottogyán* (*ottogyaan*) tennék lé szent Istvánt“ Érdy C. 447.

Az *-én* ragos *ottogyén* mellett *-él* ragos *ottogyél* alak is van, ennek is 'ibi', 'dort' a jelentése. Ez alakon tehát az eredetileg ablativusi *-él* ragunk locativusi értéke van, mint a *hátul* ~ *hátul*, *környül* ~ *környél*, *elől* ~ *elél* szavakban: „hogy *ottogyél* (*ottogyel*) teremtene (termene) gyémölcsöt Istennek“ Jókc. 20; „*ottogyél* sëm egy lakás sëm vala“ úo. 27; „nincsen *ottogyél* tékélletés vígaság“ úo. 28; „*ottogyél* egy asztalt sëm látott vala“ úo. 87; „*ottogyél* meggyilekéztenek vala“ úo. 58; „*ottogyél* kedig nagy sok tanítványokat egyben-gyűjtven“ ÉrsC. 313; „ahol élégség avagy torkosság vagyon, *ottogyél* bujaság uralkodik“ VitkC. 52.

Az *ott* lehet időhatározó is, a *legott* mindig az, így az eredetileg helyhatározó *ottogyél* annyit is jelent, mint a mai 'akkor': „mikoron szívének semminémő szerzése nélkül mégyen a szó szerént való imádságra, és *ottogyél* isteni édességét kér...“ VitkC. 5; „ha kegyig nëm olvastatik, *ottogyél* Istenről gondolkodjál“ úo. 47.

Hangzóilleszkedéssel 'ott' jelentésben *ottogyál* alak is lett: „volt *ottogyál* (*ottogyal*) némi ájtatos embérnél“ Jókc. 26; „Aléxandriába jüvék és *ottogyál* tizénhét esztendeig nyilván való beléndességre adám magamat“ ÉrsC. 426; „én kedig elődbe mégyék *ottogyál*“ úo. 427; „három esztendeig *ottogyál* (*ottogial*) lakozván“ úo. 431; „az szarándokságból teljességgel mind ő társaival mégtérnének és *ottogyál* mártiromságnak koronáját vennéjék“ úo. 581.

Az *-él* ragnak *-ól* változata is van hátulső hangrendű szavakon: „mért *ottogyól* (*ottogol*) ülök“ ~ 'quia ibi sedebo' Bécsi C. 210; „égyél *ottogyól* kényeret“ ~ 'comede ibi panem' úo. 12; „mért *ottogyól* gyűlöségben vallottam őket“ ~ 'quia ibi exosus habui eos' úo. 194; „*ottogyól* (*Othogyól*) elnyójtom Dávidnak szavát“ FestC. 130.

Hogy az 'ibi' jelentésű *ottolyan* vagy *ottolyán* alakváltozata az *ottogyan* vagy *ottogyán*, ezt, és egyúttal az *olyan* ~ *ugyan* eredeti azonosságát bizonyítja az *ottogyál*-nak eredetibb

ottolyál alakja: „az atyafiak Kapitolomba fejenként béménnek, és *ottolyál* (*ottolyal*) az kapitolomhoz szokás szerént való zsolozsmát még mondván, az atyafiak fejenként disciplinát vésznek“ AporC. 150.

Az *ily*-nek a codexekben van *ely* (DebrC. 308, 324, LobkC. 169), az *ilyen*-nek *elyen* változata (WinklC. 124, SimC. 9). E szónak töve a közelre mutató *é ~ i* (*ěhol ~ ihol*), a végzet ugyanaz az abl. *-l > -ly* és loc. *-n* helyhatározórag, mint az *olyan* szóban. Természetes tehát, hogy *ilyen ~ elyen* v. *elyén* szavunk is helyhatározószó volt, s csak később vált melléknévi névmássá. Eredeti helyhatározó szerepét látjuk az *ott-ellyén* összetételben: „ottan odaméne, holott az császár az áldozatot téteti vala, és látván *ottellyén* (*othellyen*) az sokaságot, hát nagy sok kérésztynék haláltól való féltékbe megtagadják az kérésztyn hitét“ DebrC. 532. Az *itt ~ ett* és *ilyen ~ elyen ~ elyén* egykori összetételéből *ly > gy* hangváltozással lett az *ettgyén* v. *ettgyin*, *ittgyén* vagy *ittgyin* ‘hic’, ‘hier’: „ó, mind ti, kik mastan *ettgyén* (*ettegyen*) jelen vattok“ ÉrsC. 299; „kezdetnek *ittgyén* (*ittegen*) külömb-külobmb használatos írások „SzékC. 104; „*ittgyén* (*hyttegyen*) földén tisztélnek nagy érdémmel“ LobkC. 209; „mert míg az én fiamat még nem lélhetém, mind addég megmaradok *ittgyén* (*hyttegyen*) a nagy keserves sírásban“ uo. 228; „azért az édés Istennék nevében bátor *ittegyin* (*hittegin*) ebílljünk (= ebédeljünk) egyetembe“ uo. 178; „*ittgyin* (*hittegin*) azt mondják a kananokok“ uo. 27. Az *ott: itt ~ ett*, *oly: ily ~ ely* pároknak megfelelően az *ott-ogy-él* ‘ibi’, ‘dort’ mellett *itt-egy-él* ‘hic’, ‘hier’ helyhatározó is van: „*ittgyél* (*itegyel*) betegül fekök“ (az ‘én fekövék’ eredetibb alakváltozata) JókC. 74 (l. az 1. lapon is!); „és *ittgyél* (*itegel*) lélek szerént mēnj fél a bódogoknak seregébe VitkC. 12.

Az *ily* és *oly*, *ilyetén* és *olyatén* származékai is eredetileg helyhatározók voltak, a *-tán ~ -tén* végzet *t*-je a locativusi *-l*, ehhez úgy járult az *-én* rag, mint a *-tél ~ től* ragban is a loc. *t*-hez az abl. *-él* rag. Az *ilyetén*, *olyatén*, *ilyen*, *olyan*, *ily*, *oly* mind ragos határozókból lettek egyéb mondatrészekül is szolgáltató névszókká. Természetes, hogy ez az *ezén* és *azon*, *hány* (< *hán*), *hol ~ hogy*, *hogyan* stb. magyarázata is.

A magyar nyelvtörténeti irodalomnak módszerbeli tévedése az, (ami ellen *-nyi* képzőm megírta óta küzdök), hogy

finnugor kori képzőket lát olyan szavainkon, melyeken a suffixum eredetileg helyhatározó-rag volt. A helyhatározó-ragok széleskörű alkalmazása megfelelt egy primitívebb kor concret gondolkodásának, illetőleg nyelvi képeinek. Mellékesen jegyzem meg, hogy a vogul 'oly' jelentésű *tāu* is (VogNépkGyűjt. IV, 48) lativusi helyhatározóragos alakja a mutató névmásnak, az 'ilyen', 'olyan' jelentésű vogul *tam'ə*, *tem'ə* szón pedig ugyanazon *-l > l'* ablativusi helyhatározórag van, mint a magyar *ül > oly > olyan* stb. névmásokon.

hug

(10. s.)

Egykorú kiejtése: *hugy*; ebből lett a mai *hogy*.

Itt mellékmondat kötőszava, eredetibb funkciója a ma is meglévő állapot- és módhatározói kérdőnévmás-jelentése: *hogy?*, *hogyan?* = 'mely állapotban?', 'mi módon?' Eredetét megmutatja a ráfelelő *úgy*, *úgyan* = 'oly állapotban', 'oly módon'.

Ha az *úgy* azonos alkatú az *oly* szóval, és az *u- ~ o-* mutató-szónak *-l* ablativus-ragos származéka, akkor a *hugy* > *hogy* eredetibb alakja *hul ~ hol* volt; és ez a *ho-* kérdőnévmástőnek *-l* ablativus-ragos származéka. 'Hogy pedig kegyelmed azt gondolná...' ezt még 1543-ban így fejezték ki: „*hul* penig *tē*-kegyelmed azt gondónája...“ Levélt. Közl. III, 77. Mai *hol* szavunk alakja eredetileg *hul* > *hul* volt: „*hul* vagyontē Istenéd“ DöbrC. 96. A *hogy* kötőszónak a Jókai Codexben is *hugy* alakja van, és az van némely nyelvjárásban is. A *hogy* kötőszó tehát eredete szerint azonos a *hol?* helykérdő-név-mással.

(3. s.)

Odutta vola

Egykorú kiejtése: *odutta volá* (helytelennek bizonyult tehát a Simonyi- és Szinnyei-féle régi *adotta vala* olvasás) = köznyelvi: 'adta vala' ~ *dederat*.

Az *odutta* Melich helyes megállapítása szerint **oduta* volt, abból lett a *t* kettőzésével *odutta* > *adotta*; a mai *adta* pedig nem az *adotta* rövidülése, hanem szintén az **oduta*

alakból lett az *u* kiesésével: > **odta* > *adta* (ejtsd: *otta* > *atta*.)

A XVI-ik század némely nyelvjárásában közönségesek voltak az ilyen alakok: *látottam*, *látottál* és *látottad*, *látott* és *látotta* (l. különösen Ráskai Lea codexeit). Szencz Molnár Albert is följegyzi mind e két alakot nyelvtanában (XVII. sz.): „Perfectum secundum: *kért*, *kérett* petivit“ (Corp. Gramm. 179). Ez a *-t* > *tt* időjelű perfectum „secundum“ valóban csak másodlagos az *-á*, *-é* időjelű *ada* < *adá*, *méne*, *kéré* perfectum „primum“-hoz képest. Bizonyítja ezt az, hogy van a rokon nyelvekben az *ada* < *adā*, *méne*, *kéré* alaknak megfelelő igealak (finnbén: *antoi*, *meni*, vogulban: *mini*), de a *kért*, *mént* igealaknak nincsen más finnugor nyelvben megfelelője; ezzel a *-t* > *tt* időjellel csupán külön a magyarban alakult ki igeragozás, mégpedig később, mint a *kérem*, *kéred*, *kéré* > *kére* igeragozási sor. Mivel a *kére* régibb a *kért* praeteritumnál, ezért az előbbi múlt idő a régi nyelvben még gyakoribb, mint a maiban.

Az igéből a *-t* > *tt* alakképzővel keletkezett alakok participiumi vagyis idő- és állapothatározó értékben igen gyakoriak legrégebb codexeinkben. ‘Én *mégtértem*’ nemcsak azt jelentette, hogy: ‘én (vissza)tértem’, hanem ezt is: ‘m i k ö z b e n v i s s z a t é r t e m’: „custodivit *me* Angelus eius... inde huc *revertentem*“ „mégörözötte (!) az ő angyala engemet... onnan ide vizsha *mégtértem* (*megh tértem*)“ SzékC. 80. ‘Té *szomjatzad*’ nemcsak azt jelentette, hogy: ‘szomjatzad az italt’, hanem azt is, hogy: ‘a te szomjazó állapoto db a n: „quando *te* vidimus... *sitientem*“: „mikor láttonk tégedet... *szomjatzad* (*zomioztad*)“ MünchC. 62; ugyanazon participium teljesebb tövel: „mikor láttonk tégedet... *szomjatzatad* (*zomjazattad*)“ uo. ‘Ő *tétte*’ nemcsak azt jelentette, hogy ‘ő ezt vagy azt *tétte*’, hanem azt is: hogy ‘az ő ezt vagy azt tevő állapotában’: „Beatus ille servus, quem cum venerit dominus eius, invenerit sic *facientem*“: „bódog a szolga, kit, mikor jövend ő ura, úgy lél *tétte* (*tettè*)“ BécsiC. 60. „Adhuc eo *loquente*, ecce nubes lucida obumbravit eos“: „Ő még e (acc.!) *beszéllette* (*bèzèlletè*) ím fénés köd környékezé még őtet“ MünchC. 45. „Invenerunt Danielelem *orantem*“ ~ „Lélék Dánielt *imádkozatta*“ BécsiC. 145. (vö. *szomjatzad* és *szom-*

jazattad). — Ez idő-, illetőleg állapothatározókon: *téröttem* ‘ego revertens’ és ‘me revertente’, *szomjaztad, szomjazattad* ‘tu sitiens’ és ‘te sitiente’, *tétte* ‘ille faciens’ és ‘illo faciente’, *beszéliette* ‘ille loquens’ és ‘illo loquente’, *imádkozatta* ‘ille orans’ és ‘illo orante’ az idő- és állapothatározó *-t > tt* elem után az igenév alanyára mutató személyrag is van: *-m, -d, -a ~ e*, vagyis azok a személyragjaink, melyek — természetesen eredetibb hangalakban — már a finnugor korban megvoltak.

Ez a személyraggal ellátott idő- és állapothatározó *-t > tt* suffixum természetesen nemcsak igékhez, hanem névszókhoz is járult (úgy, mint az eredetileg szintén állapothatározó *-talan, -telen > -tlan, -tlen*: ‘az *ártatlan* Jézus szenvedett’ és ‘Jézus *ártatlan* szenvedett’, ‘a *véletlen* támadás megijesztett’ és ‘a támadás *véletlen* történt’). Névszó az *ifjú* (< *é-fiú*), s ez székely nyelvjárásban szintén fölveszi a személyragos idő- és állapothatározó *-tt* (< *-t*) ragot: *éfiattam; éfiattad, éfiatta*: ‘ifjúságom, -od, -a idejében vagy állapotában. A *leány* névszóból a személyragos *-t*-vel: *leántam, leántad, leánta*: ‘leányságom, -od, -a idejében vagy állapotában’. A ‘mely időben?’ kérdésszerű időhatározó és a ‘mely állapotban?’ kérdésszerű állapothatározó: tulajdonképpen hol? kérdésszerű helyhatározó képes értelemben véve, vagyis idő-, illetőleg állapotviszonyra alkalmazott locativus. Nyelvi emléke a kezdeti kor térben látó és térben láttató concret gondolkozásának, concret jellegű mondattanának. Az idő- és állapothatározó *-t > tt* rag eredeti locativus értékét bizonyítja régi *idétt* szavunk is, mely helyett ma az újabb locativus raggal ellátott *időben, idejében* kifejezéssel élünk. A ‘karácsony *tájt* v. *tájatt*’, ‘karácsony *tájban*’ időhatározók is ugyanazon locativusi ragokkal vannak, mint az ‘e *tájt*, e *tájatt* lakók’, ‘az *tájban* lakozók’ (vö. JordC. 305.) kifejezésekben a *tájt, tájatt, tájban*, helyhatározók: mindez idő- és helyhatározók ragja a locativusi *-t > -tt*, illetőleg *-ban, -ben*. *Eggyütt* állapothatározónk eredetileg nem azt jelentette, hogy ‘többen együttes állapotban’, hanem az volt eredeti jelentése, hogy ‘egy valamely helyen’: „Mondotta nemcsak *eggyütt* (értsd: egyetlenegy helyen), de Szent Lukács evangyéliomába és“ (XVI. sz. GuaryC. 52); „*Eggyütt* (értsd: egy helyen) így ír Luther“

(XVII. sz. Pázmány: Kalauz 104). Tehát az *együtt* szóban állapothatározásra szolgál a locativus *-tt*. Állapothatározásra szolgál e *-t* locativusi rag a *hasmúnt* és *hanyatt* szóban is. Beke Ödön helyes magyarázata szerint a *hasmánt* eredetibb alakja **has-mál-t* volt, az összetétel utótagja a 'mell' jelentésű régi *mál*; a '*hasmánt* fekszik' tehát eredetileg azt jelentette, hogy: 'hason-mellen'. A *hanyatt* eredeti jelentése 'arcra borulva'. A megfelelő vogul szó: *χâmi, khâmi* (vö. magyar *hanyított* -) azt mutatja, hogy a magyar *hanyatt* *-m-* > *ny-* hangváltozással **ham-* < **hom-* alakú töből származott. Ez a tö azonos a *homlok* alapszavával, e *homlok* szó szerkezete pedig: *hom-* alapszó + dimin. *-l* + dim. *-k*. A *hanyatt-homlok* kifejezés mutatja a *hanyatt* eredeti jelentését és a *homlok* szóval való összefüggését; téved tehát Szinnyei abban, hogy a '*hanyatt* esik' régi, eredeti 'arcra esik', *homlok* kára borul' jelentésére nem ügyelve, a *hanyatt* szót a vogul *χâni* 'rücklings' szóval egyezteti (Nyhas. 156).

Az eredetileg locativus ragos *idétt* időhatározó éppúgy fölveszi a régi nyelvben és mai tájnyelvben a személyragokat, mint az igéből lett *ménétt-* ~ *ménétt-*, *térétt-* ~ *térétt-*, *tétt*-féle idő- és állapothatározók és az *éfiu, leány* névszóból lett *éfiatt, leánt*-féle idő- és állapothatározók: *ménettem, térétem, éfiattam, leántam* és: *idéttém, idétted, idétte, idéttünk, idétteték, idéttök*. Például: „Kin mi-*idéttönk* (*ydettewnk*) nem kell csodálkozni“ XVI. sz. ÉrdyC. 571 b. „Meg is nevezik az római pápákat, melyek *ő-idétték* éltenek“ XVII. sz. Pázm. Kal: 635; „Károly királ *idétté* Calvinus a világon sem völt“ XVII. sz. Pósházi: GBot 96. Ez a névszóból lett *idéttém, idétted, idétte, éfiattam, éfiattad, éfiatta* ugyanolyan szerkezetű és jelentéskörű határozó, mint a *téréttém, tettem, járattam, szomjaztam, térétted, tétted, járattad, szomjaztad, térétté, tétte, járatta, szomjazta* stb. 'ego, tu, ille etc. aliquid faciens etc.' vagy 'me, te, illo etc. aliquid faciente etc.' régi úgynevezett határozó igenevek: mindebből világos tehát, hogy e személyragozott régi határozó igenevek *-t* > *-tt* suffixuma azonos a locativus *-t* > *tt* ragjával. — Megvan ez a rag rákövetkező személyraggal nemcsak idő- és állapothatározón, hanem — legeredetibb szerepében — helyhatározón is. XVI-ik századi levélben olvashatjuk: „*Sárváratta*“ (= Sárvárrott). Ebben a *Sár-*

váratta alakban *-tt* ugyanaz a locativusi rag, mely a *Sárvárt*, *Sárvárrott*, *Sárváratt* alakokon van, az *-a* pedig az az egyes 3. személyrag, mely megvan a *Sárvár-á-ban* (vö. *Buda-várában*) alakban is a *-ban* előtt. A *Sárvárt*, *Sárvárrott*, *Sárváratt*, *Sárváratta* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint *járt*, **járott* (< **járom*), *járatt-* (< *járom*), *járatta*.

Hogy ez alakokban a locativus *-t* > *-tt*-je van, ezt az is bizonyítja, hogy az *éiatta* alak mellett az *ifjonta*, *ifjanta* alakban a locativusi *-n*-hez kapcsolódik a *-t*. Ugyancsak két régi locativusi ragunk, *-n* és *-t* van az *önként* (< *ön-kéjé-nt*) alakon, s ennek is megvan a régi nyelvben személyragos *önkénté* alakja. A finnugor nyelvekben a személyrag hol megelőzi a határozóragot, hol utána következik. A finnben első a határozórag, utána a személyrag (*talo-ssa-ni*), a magyarban (cseremiszbén is) mind a két sorrend megvan: *'a tē háza-d-ra'* (*-d* személyrag a *-ra* < *-rá* határozórag előtt), de *tē-rá-d*: a *-d* személyrag a *-rá* határozórag után; *Sárvár-á-ban*: az *-á* személyrag a *-ban* határozórag előtt, *Sárvár-á-tt-a* az *-a* személyrag a határozórag *-tt* után; *ifja-nt-a*, *éiá-tt-a*: az *-a* személyrag az *-nt* és *-tt* határozórag után. Az *-a*, *-e* személyrag (meg a többi személyrag) utána van az idő- és állapothatározó *-t* > *tt* ragnak a XV-ik, XVI-ik századi határozó igenévi alakokon is: *mēne-tt-e*: „Ő kedég az ajtón kűmēnette, látá őtet más lēán“ MünchC. 66: „Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla“ / *jövette*: „látá János Jézust őhoziá *jövette*“ MünchC. 170: „vidit Joannes Jesum venientem ad se“ / *járatta*: „És ők, hogy láták őtet a tengērēn *járatta*“ MünchC. 83: „At illi viderunt eum *ambulantem* supra mare“ / *kelette*: „őtet látták fēlkelette“ MünchC. 106: „viderant eum *resurrexisse*“. A *mēnette*, *jövette*, *járatta*, *kelette* határozói alakokon tehát a határozórag eredet szerint a locativusi *-t* > *tt*. Ugyancsak e *-t* > *-tt* suffixumos régies alakok előfordulnak személyragtalanul is, sőt ma a nélkül járnak. A régi *mēnettem*, *-ed*, *-e*, *jövettem*, *-ed*, *-e* helyett ma azt mondjuk: *mēnet*, *jövet*, például már a régi nyelvben is: „Küldjön ű fölsége hitlevelet, ki mellett a mi embörünk mind oda-*mōnet* (=személyragos oda-*mēnette*) s mind ide-*jüvet* (=személyragos ide-*jövette*) békösséggel járhasson“ (RMNy. III, 11) „erre *járat* (=személyragos erre-*járatta*) betért hozzánk“. Mivel tehát a mai idő- és

állapothatározó *mēnet*, *jövet*, *járat* szavaink *-t*-je azonos a régi idő- és állapothatározó *mēnette*, *jövette*, *járat*, *idétte*, *Sárvaratta* stb. locativusi *-tt*-jével, ezért kétségtelen, hogy *mēnet*, *jövet*, *járat* határozóink *-t* suffixuma is azonos a locativus *t*-vel. Ezek a *mēnet*-, *jövet*-féle határozó igenevek, mint a belőlük alakult *mēnette*, *jövette*-félék mutatják, nyelvünk valamely korában általánosak voltak, s vannak nyelvemlékeinkben személyragtalanul olyan *-t* suffixumú határozó igenevek is, melyek köznyelvünkben már nem maradtak fenn a *mēnet*, *jövet*, *járat* határozó igenév társaságában újabb rag nélkül. Ilyen a *kikelet*, *vilamodat* mint határozó igenév. „Azt hallom... hogy *kikelet* (mikor?) az török Rákóczira rá akar menni“ (XVII. sz. Tel. Mih. Lev. I, 343). Ez a *kikelet* úgy viszonylik a régi *kelette* participiumhoz, mint a mai *mēnet* participium a régi *mēnette* alakhoz. A XV. századból: fél-kelék *vilamodat*“ (mikor?) AporC. 79 ~ „*exsurgam diluculo*“. A *vilamodat* > *villamodat* ugyanolyan jelentésű tehát, mint a mai *virradatkor*. Világos, hogy a *virradat* < *viradat* is eredetileg olyan *-t* ragos határozói alak volt, mint a *vilamodat* és *kikelet*. Mivel a magyar hangtörténet minden korában közösleges volt az *-l* > *-r*- hangváltozás (pl. magyar *harma-(d)* ~ finn *kolma-(nt-)*, régi magyar *túl* > mai *túr*), ezért nyilvánvaló, hogy a *virad* *vir-* alapszava csak a *vilamod-* *vil-* alapszavának változata: téved tehát Szinnyei abban, hogy a *vil*-alapszó származékait (*világ*, *villóg*, *villám*) más eredetűeknek tartja, mint a *vir-* változatból keletkezett *virad* > *virrad* szót (Nyhas⁷. 141; abban a *vilamodat* szóról nem is tud). Az *este* ‘vespere’, ‘abends’ időhatározó: az *es* ‘cadere’, ‘fallen’ igeinek *-t*-határozóragos és *-e* személyragos alakja, a személyrag nélküli *est* pedig eredetileg nem nominativus, hanem olyan *-t* ragos időhatározó, mint a ‘vère, im Frühling’ jelentésű *kikelet* és a ‘diluculo, in der Früh’ jelentésű *vilamodat*. Ezt mutatja a *dél-est* mint időhatározó: „*Dél-est (Dellest)* és holval“ (ez utóbbi a ‘reggel’ régi neve) XVI. sz. DöbrC. 113): „*vespere et mane*“. Az *esteli* ~ *estveli* alak az önállósult *est*-ből keletkezett a *-val*, *-vel* raggal (mint *reggeli*, *nappali*). Az *estvé* olyan szóvégi *l*-je vesztett alak, mint pl. a *hangya* (< *hangyál*). Tehát amilyen *-t* ragos időhatározó a *karácsony tájt*, *tavaszfél-t* (vö. *tavaszfélén*, *tavaszfél-ben* szintén locativusi ra-

gokkal), ugyanolyan locativusi *-t* ragos határozó volt a *dél-est*, *vilamodat*, *kikelet*.

Mikor már erejét veszítette a *-t* rag az újabb *-ban*, *-ben* rag mellett, megtoldották evvel az újabb locativusi raggal a *-t-t*. Így lett a *kikelet* határozó igenévből: *kikeletben* (mint *télben*, *nyárban*). A személyragos *-t > tt-t* is megtoldották a *-ban*, *-ben* raggal, mégpedig úgy, hogy a *-ban*, *-ben* rag már a személyrag után következett, mint pl. a *ház-á-ban*, *hely-é-ben* alakokon is ez a sorrend. Így hát a régi „láttonk tégedet *szomjadtad*“: „te sitientem“ (MünchC. 62, XV. sz.) szerkezetből ez lett: ‘látunk tégedet *szomjadtadban*’. A XV-ik századi JókaiC. szerint az paraszt „szent Ferencet lölte vala *égyház-séprétte (seprette)*“; később már így mondták: ‘lelte őt a szentegyházat *sépréttében*’. Az ÉrsC.-ben (97, XVI. sz.) „és soha őtet *haragutta (haragwtta)* sënki nëm látta“; később: ‘soha őtet *haraguttában* sënki nëm látta’. A *-t > tt* határozóragos igenév *-ban*, *-ben* raggal megtoldva is, a nélkül is előfordul a XVI. századi Székelyudvarhelyi Codex azonegy mondatában 80.: „mért megörözötte az ő angyala *engëmet*, innét *kimënettem*, és ottogyon (=ottan) való *lëtëm-ben* és onnan ide viszhã *mëgtërëttëm*“: „custodivit me Angelus eius et hinc euntem, et ibi commorantem, et inde huc revertentem“; később mind a három állapothatározó *-ban*, *-ben* raggal megtoldva: ‘mert megörzött az ő angyala engemet innét *kimëntëmben* és ott *lëtëmben* és onnét ide *visszatértëmben*’.

A *mënette*, *tërëtte*, *haragutta* alak (mint **oduta > odutta*) a **mënëte*, **tërëte*, **haraguta* alakból lett, ennek emléke a XV. századi Königsbergi Töredékben a *takar* ige *takaruta* alakú határozó igeneve. [Gábrriel arkangyal] „*ele menuen bethle... // fyal usve lelle*] *es bormuc... // [hi]tuan pusztobelLe tacaruta*.“ Egykorú kiejtéssel: „*elë-mënvén Betle-... // fial üszve lë[lé], és bormuk... // [hi]tván pusztóbelLé takaruta*“, mai köznyelven, a hiányok valószínű kiegészítésével: ‘[Gábrriel] elmenvén Bethlehembe, [Máriát] a fiúval együtt lelé, és barmok között, [Jézust] hitvány posztóba takar g a t v a’. Szent Ferencet a paraszt ‘a templomot se per ve lelte meg’, ezt a XV. században így mondták: ‘lölte vala *égyház[at] séprétte (< *séprëte)*“, a nyelvtörténet tanúságával megegyezik tehát, hogy a mai ‘lelé Máriát fiával együtt, és a barmok

között, Jézust hitvány posztóba *takar[gat]va'*, hogy ezt a Königsbergi Töredék korában így mondhatták: „lélé ... hitván posztóbelé *takaruta'*” — s ebből az alakból lett egyfelől a mai *takarta*, másfelől a *takarotta*-féle múlt idő és a *takaratta*-féle participium. Így lett a **tilututa* alakból egyfelől a mai *tiltotta* múlt idő és a régi *tiltatta* participium (MünchC. 164). A *szomjaztadban, sēprättēben. mēntēm̄ben. keltēm̄ben. jár̄tomban* stb. határozóragos igenevek tehát azonosak azokkal az igenevekkel, melyeknek *-t > -tt* alkotó eleme a *mēnet, mēnette, kikelet, kelette, idétt, idétte* stb. alakok révén a locativusi *-t > -tt* raggal azonosnak bizonyult.

A *haraguttā* (= 'haragudtában, haragvásában, haragvó állapotában'), *függötted* (= 'függöttedben, függésedben, függő állapotodban), *sēprätte* (= 'seprétében, seprésében, seprő állapotában') — ezek a participiumok azt bizonyítják, hogy a velük azonos szerkezetű *odutta* (~ *adotta, adatta, adta*) alak eredetileg szintén azt jelentette, hogy: 'adtában, adásában, adó állapotában'. 'Ő oda-mēnet (ezt és ezt tette)', 'ő erre-járat (ezt és ezt tette)' — ezekben a *mēnet, járat* azt jelenti, hogy 'menésben, menő állapotban', nem állapotban: ezt a személyragos *mēnett-e, járat-a* jelenti. Az *odutta* ~ *adta* mellett tehát az *odut > adott* azt jelentette eredetileg, hogy: 'adásban, adó állapotban'. Az *odutta volā* ~ *adta vala* eredeti jelentése tehát: 'adásában vala', az *adott valā* eredeti jelentése: 'adásban vala'. Cselekvést kifejező szóból locativusi raggal keletkezett állapothatározók a *van* ige megfelelő idejű alakjával kapcsolatban más finnugor nyelvek igeragozási rendszerében is szerepelnek. Így locativusi ragos a finn *on kalastamassa* = 'van halászásban, azaz: halászik', *oli kalastamassa* = 'vala halászásban, azaz: halászott'. Az *adott* a magyar nyelv külön életében később vált igei állítmánnyá, mint az *adá* és *vala*. Az *adott vala, odutta volā* szerkezetben is eredetileg nem a locativusi ragos állapothatározó (*adott, odutta*) fejezte ki a múlt időt, hanem a múlt idejű *volā > vala* „segédige“.

Úgy látszik, hogy az *adott vala, adta vala* szerkezetből csak később kapta meg a magában levő *adott* és *adta* alak is a múlt időt is kifejező jelentését mint 3. személyű állítmány. Ez az oka annak, hogy minél régibb korszakát szemléljük nyelv-

vünknek, annál ritkábban találjuk az *adott* és *adta* múlt idejű állítmányt az *ada*, *adá* és *adott vala*, *adta vala* mellett. A HB.-ben egyáltalán nincsen *adott-*, *adta*-féle 3. személyű praeteritum. Legelőször a XIV. század közepén találjuk meg nyelvemlékben a cselekvő alakú múlt idő *-t > -tt* időjeles alakját, a Königsbergi Töredékben: *szilüt* (*f[c]ilut*) azaz 'szült', *mütut* (*mutut*) azaz 'mutatott'; különben abban a nyelvemlékben is: *szólánok*, *származál*, *tõn*, *jelünél*, *állata*, *lélé*, *lõn*, *szürnyölének* és — *lõtt vala*, mint: *odutta volá*. Ezek szerint tehát a múlt idő *-t > -tt* jele is-azonos a locativus *-t > -tt* ragjával, s a *-t > -tt* időjelű igealakok eredetileg locativusi *-t > -tt* ragos állapothatározók voltak. — Összefügg e jelenség azzal a ténnyel, hogy a finnugor korszakban előbb megvolt az érzékelhető tárgy és a valamit tesz fogalma, semmint e két különböző fogalom nyelvi kifejezésének mindenkori alaki különbsége. Tudták már a 'leshely' és a 'lesést tesz' között a fogalmi különbséget, de mind a kettőnek nyelvi kifejezése ez az egy szó volt: *les*. 'A vadász *lesett*' — ebben a mondatban a locativusi ragos *lesett* mint helyhatározó azt is jelenthette, hogy a vadász a lesnek nevezett látható és tapintható helyen van, volt, lesz, de azt is jelenthette mint állapothatározóul szolgáló képes helyhatározó, hogy a vadász a les cselekvését végző állapotban van, volt, lesz, vagyis a lesést teszi, tette, tenni fogja. Mikor az idők (és módok) megkülönböztetésére nincsen nyelvi jel, akkor a beszéd többi része s a beszélő és hallgató körülményei tájékoztatnak az idő (és mód) felől: így van ez a finnugor nyelvekben ma is a jelen és jövő idővel. Téved Szinnyi abban a föltevésében, hogy a múlt idő *-t > -tt* jele azonos egy finnugor mozzanatos igeképzővel, mely a *köszönt*, *szeret* stb. alakokon van (NyH.⁷ 70), és hogy e *-t* elem után valamikor egy finnugor eredetű *-v* igenévképző is volt az illető múlt idejű igealakokon (NyH.⁷ 91). Szinnyi téves fölfogása szerint tehát az *adott* alak eredetileg valami **-tv-*féle összetett képzővel alakult. Megfelelő igealakok azonban nincsenek a rokon nyelvekben, sem a magyar nyelvben nincsen semmi nyoma *-tv* időjelű múlt időnek. A finnugor égvilágon nyoma sincsen *adotv*, *mëntv* múlt időnek. Viszont nem szabad a *t > tt* múlt idő-jel eredetének kutatásában mellőznünk a *Sárvaratt*, *idétt*, *éfiatt-*, *mënet*, *kikelet* határozókat és sze-

mélyragos alakjukat: *Sárváratta, idétte, éfiatta, mēnette, kelette* stb.

choltat

(7. s.)

Egykorú kiejtése: *holtát*. A *hatalnec, halalaal, holz, halalut* alakok szerint nem valószínű az, hogy a *choltat* egykorú kiejtése *holtát* volt. A középkori latin írásban is gyakori a *h* hangnak *ch*-val való jelölése, pl. *nichil*.

A *holt*-nak XIII-ik századi alakváltozata a *holut*. A *Holt-Vág* folyónév váltakozik a *Holud-Vág* folyónévvel. A *holut* és *holt* ~ *halt* között olyan hangtani viszony van, mint az *odut* és *adt*- között. Az *odutta* ~ *adta* eredeti jelentése az volt, hogy 'adásában, 'adó állapotában'. A *holta* jelentése is tehát 'haló állapotában' volt. A futurumnak a finnugor nyelvekben mutatkozó alaki viszonyai szerint a 'haló állapotában' jelentésű *holta* vonatkozhatott jövő időre is: '[ő] *hallá*, [ő] *holta*', ez azt jelentette nyelvünk kezdeti fokán, hogy: '[ő] *hallá*, [ő] *haló állapotában* [van v. volt v. — lesz].' Mikor ebből a kezdetleges mellérendelő mondat szerkezetből egy mondat lett, és *holta* állapothatározóból a ráirányuló *hallá* -*t* ragos tárgya lett, akkor keletkezett a *hallá holtát* szerkezet. A HB.-nek ebben a mondatában a *hol-t*- igenév nem múlt, hanem jövő értelmű.

Ez a szerkezet, melyben a tárgyas ige tárgya a személyragozott *t* képzős igenév, igen gyakori XIV—XVI-ik századi nyelvemlékeinkben. (Itt is tapasztalhatjuk az általános cselekvésfogalomnak határozott egyedhez személyrag által való kapcsolását; itt is a személyragnak ma már kiveszett alkalmazása: nyelvi emléke a kezdeti kor nem abstract, hanem concret gondolkodásának.) „Inkább *akarnám holtomat*, hogyném *iltēmet*“ LevT. I, 149; „hogy téveled tē országodban örökké *érdēmljem lakoztomat*“ ÉrsC. 42; „Eröm nincsen kapálásra, *koldūltomat szégyēnlēm* DöbrC. 362; „Az észmerők között *szégyēnlēm koldūltomat*“ TelC. 86; „ha az isteni jószágnak észmeretire *kévānod juttodat*“ NagyszC. 3; „Igyen *akarom öneki maradtát*“ MünchC. 215; „Igy *akarom ű maradtát*“ DöbrC. 274; „Nē *általlya* jó lány *bemēntēt*“ ~ 'Non vereatur bona puella introire' BécsiC. 36; „*báná tētēt*“ (= *tēttēt*) DöbrC. 438; „Avagy Isten *elfelednéje irgalmaztát*“ DöbrC.

143; „eleve *még*hirdeté Krisztusnak *jövetét*“ (*jötét, jöttét*)
 CornC. 373; „az jámbor pispék *jeléngette volna* öeléttök az
 kemén helnek mi-*voltát*“ ÉrdyC. 579; „*kévánja vala* szent
 Eugéniával szömbe *létét* TihC. 320; „*lélendi* öneki úgy *tétét*“
 (= *téttét*) MünchC. 141; „*Mondják* vala az angyal neki *szól-
 tát*“ MünchC. 197; „*mégmondá* Ántikrisztusnak *eljövetit*
 (= *jötét, jöttét*), e világnek *végezetit* (= *végeztét*)“ WeszprC.
 22; „nem *reméllik vala* immár öneki *mégjötét*“ (*jöttét, jöve-
 tét*) ~ ‘*sperabant eam iam non esse venturam*’ (futurum!)
 BécsiC. 38; „*beméntét* igen *szégyénli vala*“ ÉrsC. 314; „A
 szénán *tektét szenvedé*“ AporC. 130; „kik *szeretik* zsinagógá-
 jokban és úcák szégén állván *imádkoztokat*“ MünchC. 23;
 sénkinek sem *akarja vala mégtudtát*“ MünchC. 85; „miként
 és azelőtt *szokta vala tétét*“ (= *téttét*) ~ ‘*sicut et ante facere
 consueverat*’ BécsiC. 145; „miként minden időn *szokta vala
 tétét* ünnekik“ DöbrC. 250; „ahová *szokta vala méntét*“ NádC.
 403; „en *tudom* enbelöllem jószágnak *kiméntét*“ MünchC.
 128; „ű és *várja vala* az órának *még-esetit*“ (= meg-estét)
 KazC. 68; „*elveszté*... egyebekön *uralkodtát*“ ÉrsC. 459;
 „azért, hogy Istennel *félköltünket* jelentsük“ ÉrsC. 541; „Né
szégyénljéték alamizsnáért *méntétéket*“ JókC. 81—2; „és *fe-
 lelének* ő nem *tudtokat*“ MünchC. 156; „*ígérének* pénzt üneki
adtokat“ DöbrC. 454; „kire angyalok *kévánnák néztöket*“
 ÉrsC. 39; „és nem lélvén még ő testét, jövének *mondván* és
 (= is) önmagokat angyali látatot *láttokat*“ MünchC. 167;
 „*szeretik* zsinagógákban és úcáknak szégeletin állván *imád-
 tokat*“ SzékC. 369; „*szeretik* zsinagógákban és úcáknak szé-
 geletin állván *imádtokot*“ DöbrC. 492.

terümtéve . . . adamut

(3. s.)

Egykorú kiejtése: *terümtévé*... *Ádamut* ~ creaverat
 ...Adam“ (= mai: ‘teremté... Ádámot’).

A *terümt-* töből lett a későbbi *terömt-*. XVI. sz.: „Ádámot
 az Úristen... *terömté*“ DebrC. 226; „*Úr terömté* Ádámot“
 NádC. 699. A *teremté* alaknak olyan változata a *terümtévé*,
 mint a *tévé* > *tévé* a *té-n* ‘fecit’ alaknak s a ‘jacens’ jelentésű
 régi *feké* ~ *fekő* alaknak a *fekevé* ~ *feküvő*.

Téved Szinnyei abban, hogy a *terumteve* szót így olvassa: *terümtéve*, és fölteszi, hogy a *terümté-* rész felel meg a mai *teremté* mult idejű igealagnak, a szóvégi *-e* pedig egy *v* járulékhang megelőzte egyes 3-ik személyrag, tehát a *terümtéve* olyan alak, mintha azt mondanánk *teremté* helyett, hogy: *teremtéje*. Ez a föltevés, hogy volt a *teremté* igealagnak a magyarban személyragos alakja is: a nyelvtörténeti tények mellőzése megszokott téves föltevések kedvéért. Nyelvjárásainkban van ugyan *felednéje*-féle igealak, de *feledéje* ~ *feledéve* nincsen, csak *feledé*. Nyelvelméleinkben is van *felednéje*, de ott sincsen *feledéje* ~ *feledéve*, csak *feledé*. A XVI-ik századdal kezdődő magyar nyelvtanok is csak *felednéje*-féle alakot ismernek, de nem *feledéje*- ~ *feledéve*-félét. A finnugor nyelvek igeragozástörténete is azt mutatja, hogy az igei személyragozás kezdetén a mult idő paradigmája ilyen volt: *feledé-m*, *feledé-d*, *feledé*, *adám*, *adád*, *adá*, tehát kezdetben csak az 1-ső és 2-ik személyben volt személyragos az ige, de a 3-ikban nem, s megmaradt ez az állapot a legtöbb finnugor nyelvben, így a finnben is: *annoi-n*, *annoi-t*, *antoi*. E paradigmában az *ant-* > *ann-* rész a magyar *ad*-nak felel meg (Szinnyei: Nyhas. 41), az *-oi* a magyar *-á* időjelnek (uo. 110), az *-n* a magyar *-m* személyragnak (uo. 121), a *-t* a magyar *-d* 2. személyragnak (uo. 118, 127 nem egészen helyesen). Tehát származásban az *annoin*, *annoit*, *antoi* alakok teljesen azonosak a magyar *adám*, *adád*, *adá* alakokkal.

Téved Zolnai abban, hogy e finn és magyar alakokat jelentéstani okból nem tartja egymással egyeztetni valóknak. Ez a tévedése attól van, hogy a leíró nyelvtanok osztályozási rendszere miatt helytelen irányból nézi az élő nyelvet. Igaz ugyanis, hogy az *adá* a mi leíró nyelvtanaink szerint a „Tárgyas ragozás“ fejezetben van, igaz, hogy efféle fejezet a finn nyelvtanokban nincsen, de az is igaz, hogy az *adám*, *adád*, *adá* a legtokéletesebb jelentésbeli egyezéssel mégis csak így van finnül: *annoin*, *annoit*, *antoi*. Például (Máté XXVI, 26): „Mikor pedig évének, vevé Jézus a kenyeret és hálákat adván, megtöré és *adá* a tanítványoknak“ ~ „Ja heidän syödessään Jesus otti leivän, siunasi, taittoi ja *antoi* opetuslapsilleen.“

Ha ilyen jelentéstani egyezésre is éppen jelentéskülönbözés örvén nem tartanánk egyezőnek az *adá-*

féle igealakokat az *antoi*-félékkel, akkor annak adnánk jelét, hogy nagyon hamis képünk van a finnugor igeragozás rendszeréről; hiszen abban az egyes nyelveknek még olyan igealakjai között is megállapítható az azonosság, amely igealakok az eredeti jelentés-egyezés (functio-egyezés) óta történt különfejlődés révén már más-más idő, más-más mód kifejezésére szolgálnak.

Például a vogul alanyi ragozású imperativus *khârtan!* (< **khârtut!*) igealak azonos szerkezetű a magyar tárgyias ragozású indicativi praesens *hordod* igealakokkal, mivel mind a kettőben csupán a második személyrag járul a puszta igetőhöz. A finn praeteritum *meni* 'méne' azonos a vogul praesens *mini*-vel. Ugyanez az igealak az egyik vogul nyelvjárásban már nem praesens, hanem csupán futurum.

Megvan a nyelvlélektani oka is annak, hogy az *adám*-, *adád*- ~ *annoin*-, *annoit*-féle alakokon van személyrag, az *adá*- ~ *antoi*-féléken pedig nincsen. A finnugor nyelvekben a személyragok az ige után kapcsolódó nyomatékosító személynévmásokból lettek. Kezdetben a személynévmás olyan háromtagú összetétel utótagja volt, mely összetételnek középső tagja az illető személlyel kapcsolatban levő cselekvés, történés neve volt: **én*- *adá-én*, **te*- *hallá-te* stb. Az első személy neve mindig egy volt: *én*, a második személy neve mindig egy volt: *te*, az első és második személyhez való kapcsolatot kifejező összetételben tehát a személynévmási utótag mindig ugyanaz volt t. i. az *én*, vagy a *te*, a k k o r i h a n g a l a k b a n (*m.*, *t.*). Például: **én*- *adá-én*, **én*- *hallá-én*, **én*- *látá-én*, *te*- *adá-te*, *te*- *hallá-te*, *te*- *látá-te* stb. (> *én adám*, *én hallám* stb.) Mivel az első és második személyhez tartozás kifejezésére az ilyen összetételekben mindig azon két névmás szerepelt, lélektani okból érthető, hogy mind a két névmás (*én* és *te* — természetesen akkori -*m.*, -*t.* alakjában) hozzáforrt mint személyjelölő rag az összetétel előző tagjához mint igetőhöz.

Hát a harmadik személyhez való tartozást milyen összetétellel fejezhették ki?

Harmadik személyű minden olyan név, amely nem *én*, nem *te*. Voltak tehát a harmadik személyben a *hallá*, *látá* ala-

koknak ilyen összetételei: *férfi-hallá* v. *hallá-férfi*, *férfi-látá* v. *látá-férfi*, *nő-hallá* v. *hallá-nő*, *nő-látá* v. *látá-nő*, *holló-hallá* v. *hallá-holló* stb. stb. — a legritkább esetben, de legalább is bizonyára nem mindig: *holló-hallá-az* v. *holló-hallá-ő* v. *ő-hallá-ő*. A harmadik személyű összetételekben tehát oly ritkán lehetett, utótag az *ő* harmadik személynévmás, hogy lélektani okból nem válhatott személyraggá olyan könnyen, olyan hamar, olyan általánosan, mint az első és második személynévmás. (Különben is első és második személyben lélektani okból gyakoribb a személynévmással való nyomósítás, mint a harmadik személyben.) Ezért nem követi az első és második személyragot keletkezésben nyomon a harmadik személyrag. Ezért vannak a finnugor nyelvekben olyan igeragozási sorok, melyekben csak az 1-ső és 2-ik személyű alak személyragos, de a 3-ikban egyáltalában nem fejlődött ki a személyrag.

Mivel pedig e jelenség oka a személyragoknak személynévmásokból való származta, ezért észlelhető e jelenség nemcsak a finnugor nyelvekben, hanem egészen idegen nyelvekben is olyanokban, melyekben személynévmásból személyrag lett, így például a héberben.

Általában azt észlelhetjük, hogy a nyelvekben az 1-ső és 2-ik személyű alakok szoktak egymással párhuzamosan fejlődni, a 3-ik személyű alak azonban csak a leíró nyelvtan papirosán csatlakozik szorosán az 1-ső és 2-ik személyű alakhoz, a nyelv életében azonban legtöbbször külön fejlődik tőlük. Például: *anya-m*, *anya-d*, de *any-ja*, nem *anya-ja*; *engem*, *téged*, de (tárgyraggal) *őt*; *lált-am*, *lált-ál*, de nem *lált*, hanem *látott*; a 'mi házuk', a 'ti házatok', de (Erdélyen kívül) nem 'az *ők* házuk', hanem az '*ő* házuk' stb. Olasz nyelvjárásban is személyrag lett birtokos személynévmásból, de csak az 1-ső és 2-ik személyben, a 3-ikban már nem.

Szinnyeinek az ellen a föltevése ellen tehát, hogy a HB. *feledeve* szava személyragos, és azon föltevés ellen, hogy a *feledé* alak is eredetileg személyragos volt, tényekkel tiltakozik a nyelvlélektan, a finnugor összehasonlító nyelvészet, a magyar nyelvtörténet és az élő magyar nyelv.

Szinnyeinek, illetőleg nyelvtörténeti irodalmunknak ebből

a tévedéséből sok más téves hangtörténeti és alaktani föltevés származott.

terumteve isten tvl

(7. s.)

Egykorú kiejtése: *terüimtevé Istentül*. Ez a *terüimtevé* a mai *teremtő* ~ *terömtő* igenévnek olyan változata, mint a multidejű *teremté* ~ *terömté* igealaknak a 'creaverat' jelentésű *terüimtevé*. A „*terumteve isten||tvl*“ ejtsd: „*terüimtevé istentül*“ annyi, mint a mai '*teremtő* Istentől'; azaz: Ádám hallotta a '*teremtő* Istentől', hogy meghal, amely napon ééndik ama gyümölcsből.

Szinnyei és követői így olvassák a *terumteve* szót: *terüimteve*, és ezt az alakot úgy magyarázzák, hogy az *-e* egyes 3-ik személyrag, a *terüimteve-* pedig a mai *teremtő* igenévnek megfelelő töváltózat. E magyarázat szerint tehát a *terüimteve* a mai *teremtője* alaknak volna változata, azaz: Ádám hallotta '*teremtője* Istentől', hogy meghal.

Ez a magyarázat azonban a magyar mondattan és a stilstörténet szempontjából egyaránt hibás. Az a föltevés, hogy volt '*teremtője* Isten' mondattani szerkezet, vallóik szerint azon sarkallik, hogy van '*tele* királyság', '*fia* veréb', '*java* része' mondattani szerkezet, s ezekben egyes szám 3-ik személyragos főnév a jelző. Ebben az okoskodásban már az hiba, hogy a '*tele* királyság', '*fia* veréb', '*java* része' szerkezetek divatját a középkori magyar nyelvemlékekben egyáltalában nem lehet észlelni: tudósaink félezrednyinél nagyobb kortévesztést követnek el, mikor újabbkori kifejezéseket vetítenek vissza a XII-ik századba! De ha volnának is '*tele* királyság', '*fia* veréb', '*java* része' kifejezések a középkori magyar nyelvemlékekben, ezekkel nem volna analog mondattani szerkezet a '*teremtője* Isten'. A '*teremtő* Isten', vagy általában az *-ó*, *-ő* képzős igenévvel jelzett főnév olyan egységet alkot jelzőjével, hogy a birtokos személyragot csakis a jelzett rész veheti föl benne, nem a jelző. Az anya, aki 'szülé őt', lehet az ő 'szülő anyja', de nem 'szülője anyja'; a gyilkos, aki 'megölé őt', lehet az ő 'megölő gyilkosa', de nem 'megölője gyilkos', Isten, aki 'teremté őt', lehet az ő 'teremtő Istene', de nem 'teremtője Isten'..

A stylustörténeti szempont kötelességünké teszi, hogy föltegyük ezt a kérdést is: a hagyományokat őrző magyar vallási és szertartási irodalom ismeri-e a 'teremtője Isten' kifejezést? Magyar pap a beszédében, magyar hívő az imádságában mondta-e valaha, hogy 'teremtője Isten'? Lásuk a feleletet.

Volt 'teremtő Istenem', de nem 'teremtőm Isten': „*teremtő Istenemet* nem szeretém“ VirgC. 5. Volt 'teremtő Istenünk', de nem: 'teremtőnk Isten': „nem szolgáltuk a mi *teremté Istenönket*“ ÉrsC. 162; „nem szolgáltonk am-mü *teremtő Istenönknek*“ NagyszC. 369.

A középkori magyar egyházi irodalom stylusa nem ismeri a 'teremtője Isten' kifejezést sem, hanem a 'teremtő Istene' alakot: „Még hagyá ü *teremtő Istenét*“ DöbrC. 253; „mikoron a lélok az ő *teremtő Istenéhez* eggyesül“ DebrC. 139; „Elhatta ü *teremté Istenét*“ KulcsC. 282; „sokképpen ő *teremtő Istenét* megbántott lennie“ ÉrsC. 271; „az ő *teremtő Istenét* vele elfeletteti CornC. 167.

Természetesen mint ma is, úgy régen is rendes jelzője volt a személyragtalan *Isten* szónak a személyragtalan *teremtő*: „sëmmi reménségét nem vetvén ez világiakban, de csak tulajdon az egy *teremtő Úr-Istenben*“ ÉrdyC. 647; „mikoron embör méltán kommonikál, hozjája vészi a *teremtő Isten*“ NádC. 19; „dícsérvén és áldván az *teremtő Isten*“ VirgC. 57; „hálákat ád vala az *teremtő Úr-Istennek* rajta“ Érdy C. 315; „az *teremtő Úr-Istennek* szent színének elötte dicseködik“ Érdy C. 323; „hálát ada rajta az *teremtő Úr-Istennek* Érdy C. 562; „nagy édés hálákat ád vala rajta az *teremtő Úr-Istennek* Érdy C. 615; „sokképpen való tisztösségöt érdemle mind ményyén, mind földön az *teremtő Úr-Istentől*“ Érdy C. 649; „az *teremtő Úr-Istennek* jegyësül szentölték ÉrsC. 659; „az *teremtő Úr-Isten* malasztjával megsegéllye“ ÉrsC. 577.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a HB. *terüimteve isten tvl* kifejezésében a *terumteve* a *terümt-* (> *terömt*) 'creare' igének nem személyragos, hanem személyragtalan igeneve 'creator' azaz 'teremtő' jelentéssel. Szinnyei és követői nagy módszer-tani hibát követnek el, mikor e kérdésben mellőzik a stylus-történeti szempontot.

Kérdés, lehet-e a *teremtő* igenévnék a HB.-ben ilyen írott változata: *terumteve*?

Elsőben meg kell jegyeznünk, hogy a mai *teremtő* ~ *terömtő* igenévnék gyakori a régi magyar nyelvben *teremté* ~ *terömté* 'creator', 'creans' alakváltozata, aminthogy az -ő igenévképzőnek általában gyakori a codexekben -é változata: „Imádjátok az *teremté Istent* WinklC. 77; „Tekéncs még, édességés *Teremté*“ ThewrC. 228; „Átkozott légyen az *Teremté*, ki minket teremtett“ SzékC. 330; „az felségés *teremté Istennek*“ DebrC. 293; „ü *teremté* Istenét“ KulcsC. 282; „mönynek, féldnek bizon *teremté* Istenét“ ÉrdyC. 217; „az mi *teremté* Istenönket ÉrsC. 162; „Uram *Teremtém (teremteem)*“ ÉrdyC. 450; „Óh én édés és szerelmes *Teremtém*“ ThewrC. 156; „Ó Uram, *Teremtém*“ GömC. 66; „én Uram *Teremtém*“ NádC. 654; az én *Teremtémnek* megismeretirül“ VirgC. 43; „én Uramnak, *Teremtémnek*“ DebrC. 351; „ténékéd *Teremtéd (teremteed)* és Urad“ ÉrdyC. 661; „té közötted és az té *Teremtéd* között“ CornC. 318; „azután *Teremtédnek (teremteednek)* esél fogságába“ WinklC. 121; „az té áldott *Teremtédet*“ ÉrdyC. 660; „mindéneknek Ura, *Teremtéje (theremtheeye)*“ ÉrsC. 32; „mönynek, féldnek Ura, *Teremtéje (teremteeye)*“ ÉrsC. 566; „mönynek és földnek *Teremtéje (theremteeye)*“ FestC. 291; „ez világnak *Teremtéje (teremtheeye)*“ PozsC. 3; „mindéneknek *Teremtpéje*“ FestC. 329; „mönynek, földnek *Teremtéje* DebrC. 328; „Ó mönynek, féldnek Ura, *Teremtéje*“ ÉrdyC. 307; „mönynek, féldnek *Teremtéje*“ ÉrdyC. 322; „ez világnak *Teremtéje*“ ÉrsC. 35; „mindénnek *Teremtéje*“ ÉrsC. 491; „az édés *Teremtéje*“ ÉrsC. 329; „az ő *Teremtéjét*“ SzékC. 290; „mönnyeknek és féldnek *Teremtéjét*“ DebrC. 532; „megismeré az ő *Teremtéjének* odajévetelit“ ÉrdyC. 346; „az ő édés *Teremtéjével*“ SzékC. 350; „mire hogy at-tű keménségtöket el nem hattátok ti *Teremtétöknek* félelmiért“ NádC. 351; „az áldott *Terömté* Istennek ő dicsőségének előtte“ LobkC. 152; „édés Uram, *Terömtém (terömteem)*“ WinklC. 265; „Ésmerd még, szíz, at-té *Terömtédet*“ DebrC. 565; „mönynek és földnek *Terömtéje*“ TihC. 8; „mű *Terömténktül*“ NagyszC. 342.

Tehát a *terömté (terömt- < óm. terümt-)* a XV-, XVI-ik századi codexek korában nemcsak azt jelentette, hogy 'crea-

bat, creavit, creaverat', mint ma is, hanem azt is jelentette, hogy 'creans, creator'. Ha pedig a 'creaverat' jelentésű *terömté* alaknak változata a HB.-ben így van írva: *terumteve*, akkor természetes, hogy a 'creator' jelentésű régi *terömté* változata épúgy van írva: *terumteve*; és ha a 'creaverat' jelentésű *terumteve* egykorú kiejtéséül a *terümtévé* volt megállapítható, akkor a 'creator' jelentésű *terumteve* egykorú kiejtése sem lehetett más, mint *terümtévé*.

Az a tény, hogy egyszer igenévi jelző, máskor igei állítmány a *terumteve* (ejtsd: *terümtévé*), az a tény fejtegetéseim bizonyosságául egybevág avval az ismert ténnyel, hogy a finnugor nyelvekben a személyragtalan igenév lehet egyszersmind egyes 3-ik személyű, tárgyias és tárgyatlan értelmű igei állítmány is. Például: finn 'leivän *antava*' = 'kenyeret a dő', 'leivän *antavi*' = 'a kenyeret a dja' (tárgyas); vogul 'pūy *nē*' = '(vmit) fogó nő', 'nē pūyi' = 'a nő fog' (alanyi), 'ās *naŋən tēnə nīr-saw at minkwə patī*' = 'az ős neked az enni-való nyír-bimbót kezdi nem adni' (tárgyas) (Vog. Népk. Gyűjt. III, 283.); magyar 'sokat *járt* ember' (igenévi jelző a *járt*); 'az ember sokat *járt*' (igei állítmány). Igei állítmány tehát: *terömté* Ádámot' (XVI. sz.) = *terümtévé* Ádámot' (HB.) ~ igenévi jelző pedig: 'hallá a *terömté* Istentül' (XVI. sz.) = 'hádlává *terümtévé* Istentül' (HB.).

Az a különbség, mely a *teremtő* ~ *teremté* és *terümtévé* alakváltozatok között megvan, megvan ma is az szpraesensképzős igeik megfelelő származékai b a n is. A 'creator, creans' jelentésű *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömtő* ~ *terömté* melléknévi igenévnek csak olyan változata a *terümtévé*, mint a régi és nyelvjárási *fekő* 'iacens', 'liegend' alaknak változata a *feküvő* ~ *fekévő* ~ **fekévé*, a 'iurans' jelentésű régi *eskö* alaknak változata az *esküvő* ~ *eskévő* ~ **eskévé*; a 'dormiens' jelentésű régi *aló* alaknak változata az *aluvó*; a régi *haragó*-nak változata a mai *haraguvó* > *haragvó*, a régi 'competens' jelentésű *alkó*-nak változata az *alkuvó* stb. A régi *fekő* igenévnek volt *feké* változata, a *fekévő*-nek is *fekévé* ~ *fekevé* változata; a *feké* és *fekevé* melléknévi igenév úgy viszonylott egymáshoz, mint a *teremté* és *terümtévé* melléknévi igenév.

Hogy a *terumteve* *istentvl* kifejezésben csakugyan sze-

mélyragtalan alak a *terumteve*, és hogy volt a *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömté* melléknévi igenévnek *terümtévé* változata is, azt kétségtelenül bizonyítják a délnyugat-dunántúli nyelvjárásokban ma is élő *terémtéve* ~ *terémtéve*-féle igenevek. A nyelvjárási *terémtéve* ~ *terémtéve*-féle teljesebb alakokból úgy lettek a köznyelvi *teremtve*-féle igenevek, mint a *feküvő*, *feküve*, *aluvó*, *aluva* stb. alakokból a *fekvő*, *fekve*, *alvó*, *alva* stb. A *teremtéve*- > *teremtve*-féle alakok végső magánhangzója is eredetileg hosszú volt, ezt a hosszúságot mutatja a *teremtvé*-n alak is.

A nyelvjárási *terémtéve* is **terémtévé* volt eredetileg, tehát teljesen azonos suffixumú és töalkatú a HB. *terümtévé* igenevével: *terémté*- ~ *terümté*- alapszó + *-vé* igenévképző. Ennek az igenévnek a HB.-beli (*terümtévé*) és nyelvjárásbeli (*terémtéve*) mondattani szerepében az a különbség van csupán, amit a *-t* > *-tt* képzős igenévnél is tapasztalunk, és általában tapasztalhatunk az ugor nyelvek igeneveinek alkalmazásában: tudniillik ugyanazon igenévnek lehet jelzői, lehet határozói szerepe is. Így az osztjákban: '*nēŋ-ve je m xui*' = 'nő- vett férfi'; '*tābet stakan čo ču mem ōmasi*' = 'hét kancsó töltve áll'. A vogul az *-m* képzős igenévvél fejezi ki a jelzőt ebben a kifejezésben: '*száradt fű*' *tōsə m pum*), s ugyancsak az állapothatározót emebben: 'úgy járkaálva fölnézek' (*tokh jällə lo ālem šunšēm*). Az osztják *-ta* képzővel *ūtta xoneu* = 'élő kán', de *ūtta* azt is jelenti, hogy 'élve'. Így a magyar *-t* képzővel is alakúl melléknévi igenév is: '*száradt fű*', '*járt út*', határozó igenév is: 'erre *járat* benéztem hozzátok' (a *járt* és *járat* épolyan alakváltozat, mint a *Holt-Vág* és *Holut-Vág*).

Az ugor igenevek rendszerével megegyező jelenség tehát az, hogy a HB. *terümtévé* alakú melléknévi igeneve azonos a nyelvjárások *terémtéve* határozó igenevével és a köznyelv *teremtve* alakjával s az irodalmi nyelv *teremtvé*-n alakjának az *-n* rag előtti részével.

Tudjuk, hogy az ugor nyelvek határozó igenevei (tehát a magyaré is) határozó minőségükben fölvehetik a személyragokat is. Az osztják *menmem*-nek van olyan participiumi jelentése, mint a régi magyar *mēnettem* és *mēnvém* alaknak. A vogul *-m* képzős igenév: '*tox mini m ä-tä élül*' *sunsi*' =

így menve előre-néz'; (*mini-* igető + *-mä* igenévképző + *-tä* egyes 3-ik személyrag). A magyar *-t* képzős határozó igenév személyragtalanul: 'így *mēnet* előre-néz', de e helyett a XV-ik században személyragosan: 'így *mēnette* előre-néz'; a magyar *-va, -ve* képzős határozó igenév XV-ik századi személyragos alakja: 'így *mēnvéje* előre-néz'.

A *-t > -tt* és *-va, -ve* képzős igenevek személyragos alkalmazását és határozó igenévi közös szerepét megfigyelhetjük a következő régi adatokon: 'custodivit me Angelus eius ... hinc eunte m ~ megőrizötte az ő angyala engemet innét ki-*mēnettem* SzékC. 80. 'Quod ego ... cognoscens, fugi ab illis' ~ „Kit en ... *mēgēsmervēm* elfuték ötöllök“ BécsiC. 35; 'quando te vidimus ... sitientem' ~ „mikor láttonk tégēdet ... *szomjazattad*“ MünchC. 62. és „mikor láttonk tégēdet *szomjaztad*“ uo.; 'Quae te terra morientem suscepit, in ea moriar' ~ „Ammēly föld tégēdet *mēghalvād* fogadánd, azon hallyak mēg“ BécsiC. 2; 'vidit Jesum stantem' ~ „látá Jézust *állatta*“ MünchC. 13; ugyancsak egyes 3-ik személyragos a *-va* képzős határozó igenév is itt: „aggyátok ötet az nyavalyás annyának, hogy immár tarthassam ötet *mēghalvāja*“ WinklC. 232. (= 'eum mortuum'); 'quam morientes cum interitu nostro ipsi servitutis nostrae damnati patiamur' ~ „hogynēm *mēghalvānk* ...“ BécsiC. 14; 'introeuntibus vobis in civitatem, occurret vobis homo quidam' ~ „tü a városba *bemēnetteték*, előtökbe kel tünektök egy néminemő embēr“ MünchC. 160; 'Intranses autem in domum, salutate eam dicentes' ~ „*Bemēnvétek* kedég a házba, köszönnyeték neki mondván“ MünchC. 31; 'Adhuc illis loquentibus venerunt eunuchi regis' ~ „Mēg ezēket *beszéllettek* (bēzellèttèc) jövének királnak meddői“ BécsiC. 62; 'sub qua arbore videris eos colloquentes sibi' ~ „minemő fa alatt láttad öket egybe-*beszéllettek* (bēzellèttèc)“ BécsiC. 172; 'apparuerunt illis Moyses et Elias cum eo loquente' ~ „jelēnék önekik Mojzses és Illyés övelék *beszélvéjek* (bēzélueièc)“ MünchC. 45.

A *téríttem* azt is jelentette tehát mint határozó igenév, hogy 'visszatérő állapotomban, visszatérésem idején' (SzékC. 80), de jelentette később a *téríttem ~ tértem* azt is, hogy 'visz-

szatérő állapotomban voltam', 'visszatértem', tehát egyes szám első személyű ige is volt. A *szomjaztad* mint határozó igenév van a MünchC.-ben (62), de ma már csak egyes második személyű igei szerepe van: 'të *szomjaztad* az italt.' Ezt mondhatjuk ezekről az alakokról is: *sebhatted* (PeerC. 177), *viselted* (PeerC. 176): határozó igenevek és mult idejű egyes harmadik személyű állítmányok. A *nevette* az ErsC.-ben (348), a *sëprëtte* a JókC.-ben (97), a *tëtte* a MünchC.-ben (70) előfordulnak még mint határozó igenevek, pedig általános szerepük mult idejű igei állítmány.

A *tévéd* > *tëvéd* (MünchC. 23), *tëvénk* > *tëvénk* (BécsiC. 99), *tëvéték* > *tëvéték* (BécsiC. 41) azt is jelentette, hogy 'tevő állapotodban, állapotunkban, állapototokban', tehát ez alakok határozó igenevek is voltak, de jelentik ez alakok — tudjuk — ezt is: 'tevő állapotban voltál, voltunk, voltatok' = 'faciebas, faciebamus, faciebatis', vagyis amaz *-é* > *-vé* képzős személyragos igenevek (éppúgy, mint a *-t* > *-tt* képzőjű személyragos igenevek) határozók is, de mult idejű állítmányok is lehetnek. Így a *vëvéd* > *vëvéd* (vö. MünchC. 46), az *aluvánk* (vö. MünchC. 70), a *bünhövénk* (vö. BécsiC. 88) azt is jelentik, hogy: 'tu sumens', 'nobis dormientibus', 'nos peccantes', de jelentik azt is, hogy: 'tu sumisti (id)', 'nos dormiebamus', 'nos peccavimus'.

Megjegyzendő, hogy minél régiebb írásokat forgatunk, annál több teljes alakú egyezést látunk a *-t* > *-tt* és *-á* > *-vá* ~ *-é* > *-vé* képzőjű határozó igenevek és a megfelelő mult idejű igealakok között.

Ezek a magyar nyelvbeli egyezések és a magyar nyelv, illetőleg ugor, illetőleg finnugor nyelvek igenévképzési, illetőleg igeragozási rendszere tehát, ha részletet nem az egész kép áttekintése nélkül vizsgálunk, világossá teszik azt a tanulságot, hogy a *tëvé* > *tëvé*, *aluvá* stb. ugyanolyan *-vá*, *-vé* jelű multidejű igealak, mint a *terümtëvé*, *teledëvé*, *tilutová*, *häd-lövá* stb. Ezek a *terümtëvé*-féle alakok a határozói, jelzői és állítmányi szerepből (néhány ige kivételével) csak a határozóit tartották meg korunkig: *teremtëvé* > *teremtve*; a *-t* > *-tt* képzősek pedig megfordítva, csak a határozói szerepet veszítették el (néhány ige — *mën*-, *jár* stb. — kivételével), a jelzői

és állítmányi szerepük azonban máig megmaradt nekik (*járt* út, úton *járt*).

uolov

(4. s.)

Egykorú kiejtése: *volóv* (= mai: 'való'.) A *val-* tö *vol-* változata ma is megvan a *vol-t*, *vol-na* alakban.

A HB. *uolov* alakját Szinnyei és követői tévesen így olvassák: *volov*, tehát *ov* kettőshangzóval, mivel abból a téves föltevésből indulnak ki, hogy a magyar nyelvben a honfoglalás táján meglévő szótagzáró *áv*, *ov* hangkapcsolatok *äu*, *ou* kettőshangzón át lettek *ó* hanggá a XIII—XIV-ik században, Szinnyei és társai az *-ov* > *ou* > *ó* hangfejlődést azon a téves alapon teszik föl, hogy voltak az Árpád-kori magyar nyelvben *u*, *ü* végső elemű kettőshangzók, mint: *ou*, *ëü*, *äu*, *uu*, *iü*, *ii*. Ezek Árpád-kori megvoltát azonban rendszeresen még senki nem bizonyította, két tapasztalható tény pedig kétségtelenné teszi, hogy ilyen kettőshangzók soha nem voltak a magyarban.

Egyik tény az, hogy mai nyelvünkben, beleértve természetesen a nyelvjárásokat is, és magyar könyveinkben, beleértve a legrégibbeket is, nincsenek olyan *u*, *ü* végű kettőshangzók, melyek azonosak vagy kapcsolatosak volnának amaz állítólagos Árpád-koriakkal. Másik cáfoló tény az, hogy kétségtelen adataink vannak arra, hogy zárt szótagokban magánhangzó utáni *l*, *r*, *f*, *v* hang nem vált az előző magánhangzóval kettőshangzóvá, hanem a nélkül eltűnt a vagy eredetileg hosszú, vagy rövidebből hosszúvá lett magánhangzó után, például: *volt* > *vólt* > *vót*, *akkor* > *akkó*, ném. *Bauhof* > magy. nyelvj. *páhó*, *lev* > *lév* > *lé*.

Vannak olyan szláv *ov* szótagos szavakból lett jövevényszavaink, melyeknek átvétele olyan újabb korban történt, hogy akkorra már Szinnyei és követői sem keresnének *ou*, *ëü* kettőshangzókat a magyarban. Ha tehát a szláv *av*, *ov* a magyarban kettőshangzón át lett volna *ó*-vá, akkor ezekben az állítólagos *ou*, *ëü* kettőshangzós korszak után átvett *ov*-os jövevényszavakban megmaradt volna az *ov* *ov*-nak, nem vált volna *ó*-vá. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az Árpádkor után átvett szláv szó *ov* szótagjából is *ó* lett a magyarban.

Ilyen szó a *boróka*, mely a tót *borovka* átvétele. Ennek hangfejlődését már Szinnyeiék sem képzelhetik el így: > **borouká* > *boróka*. A fejlődés a *lev* > *lév* > *lé* szerint csak így lehetett: > **boróvka* (v. **borófka*) > *boróka*. A szláv *-ov* > magy. **-ov* > *óv* > *ó* hangfejlődést világosan szemlélteti a kisorosz *cerkov* 'templom' átvétele, mely szónak az illető magyar nyelvterületen megvan mind a két alakja: *cerkóv* és *cerkó* 'orosz templom' jelentéssel (Magy. Tájsz.)

Ez analog esetek tanúsága szerint az Árpádkorban átvett *čavka-*, *postav-*, *okov*-féle szláv szavak fejlődése is tehát ez volt: > magy. *csovka*, *posztov*, *akov* > *csóvka* (v. *csófka*), *posztóv*, *akóv* > *csóka* (vö. *Zsófka* > *Zsóka*), *posztó*, *akó*. Így lett a **volov* igenévből > *volóv* > *voló* > *való*. A *voló* alak előfordul még a XVI-ik században is: „istenségédben *voló* (*volo*) hitünkéről“ ThewrC. 109; „ajtónak *volót* (*wolót*), ablaknak *volót* (*wolot*), minden szerszámot megcsináltottam hozzá“ Levlt. Közl. V, 89.

Az *-ó*, *-ő* igenévképző eredete felől „A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő mult alakjai“ c. 1931-ben megjelent munkámban (120—121. l.) ezt írtam: „Melichnek a *σαμταγ*-ról írt alapvető cikke nyomán (NyK. XXIV: 141) már húsz évvel ezelőtt azt vallottam, hogy a magyar *-ó*, *-ő*... „gutturális“-ból lett (Mészöly: Nyr. XXXVIII: 347), vagyis a finnugor **-k* igenévképzőből... Én — írtam 1914-ben is (MMy. X: 204) — mióta Melich rámutatott arra, hogy a mai *Szántó* legrégebben *σαμταγ*-nak, *zamtach*-nak van írva s megállapította ez írásmód hangértékét, azt vallom, hogy a melléknévi igenév képzője gutturalisból lett (lásd: Nyr. XXXVIII: 347) (tehát fr. **k* ~ *γ*-ből, nem **p* ~ **β*-ből).

Szinnyei velem szemben még egy ideig csupán a finnugor **p* ~ **β*-ből származtatta a magyar *-ó*, *-ő* képzőt, de később már Nyelvhasonlításának újabb kiadásaiiban fokozatosan és észrevétlenül közeledett az én véleményemhez annyira, hogy végül elismerte, hogy a magyar *-ó*, *-ő* „részben *-γ*-ből fejlődött“. A Magyar Nyelvhasonlítás legutolsó, 7-ik kiadásában (84. l.) így jelzi e képző eredetét: „*-ó*, *-ő* [fr. **-p* (**-m*) ~ **-β* // **-k* (**-η*) ~ **-γ*]“. De Szinnyei javított föltevésének is ellene mond az *-ó*, *-ő* képzős igenév eredetibb, mássalhangzós végű ó-magyar alakja, ugyanis az a mássalhangzó: *γ* hang; ez

pedig nem vezethető vissza „részben“ sem „fgr -p (*-m) ~ *-β“ hangra.

Mivel a *szántó* igenév latin betűs legrégebb alakja *zamtach*, görög betűs legrégebb alakja *σαμταγ* s mivel ez utóbbiban az akkori görög írás γ betűje a mediopalatalis sonans spirans γ hangot jelölte: ebből helyesen megállapította Melich, hogy a *szántó* igenév képzőjének *-aγ* és *-ach* írású ó-magyar alakjában a γ és *ch* betűk szintén γ hangot jelöltek, s azt jelölt a *h* betű is az Árpádkorban a többi igenév végén. Az ismert Árpád-kori adatok szerint a *ménő*, *aszó* stb. is eredetileg így hangzott: *mēnēγ*, *ászáγ* (írva: *meneh*, *azah*) stb., ezért nyilván hiú dolog volna Szinnyeivel finnugor *-p (*-m) ~ *-β igenévképzőt keresnünk -ó, -ő képzős igeneveinkben.

Tapasztalható továbbá, hogy már a honfoglalás előtt megkezdődött, az Árpád-korban pedig folytatódott a γ hang kiesése vagy egyéb hanggá válása. A *darvak* *v* hangja γ -ból lett, mint a vogul sing. *tāriγ*: plur. *tārγət* alak mutatja. A *Tiván* (1171: *Tiuan*, 1211: *Tjuan*, *Tiuan*) személynév valószínűleg **Tiyan* alakból lett. Az ó-magyar *siγēr* (1055 *siher*) alakból *sévēr* (1193: *Seuer*), *séjir* (*Seyr*), *sijēr* (1427: *fyer*), majd a *sér* (R.) és *sir* lett.

A γ hang jegye a vogulok latin betűs írásában is *h*, megvolt e betűnek az ó-magyarban is γ hangértéke, a *v* és *u* betű pedig köztudomás szerint jelölhette a *v* hangot. Tehát ó-magyar $\gamma > v$ hangváltozást jelent az, hogy ó-magyar nyelvemlékeinkben a *meneh*, *azah* írott alakokat fölváltja a *menev*, *meneu*, *ozov*, *ozou* alak, lévén ezek kiejtése: *mēnēv*, *oszov* ($> mēnēv$, *oszóv*). A *mēnēv* alakból úgy lett a *mēnēv*, mint a *lev*-ből a *lév*.

Régi nyelvünk némely nyelvjárásában a *v* a *mēnēv*-ben labialisálta az *é*-t *ő*-vé, mint a szótagzáró *l* is szokta némely mai nyelvjárásban, pl. ném. *Bindel* $>$ magy. *pendely* ~ *péntől* $>$ *péntő*. Így lett a *bév*-ből *böv*, így lett régi nyelvünk némely dialectusában a *mēnēv* $>$ *mēnēv*-ből *menöv*, majd *menő*. A *menev* v. *meneu* írásmóddal jelzett alaknak *men^v* $>$ *menő* alakká válta magyarázza meg azt, miért jelzi sok középkori magyar író *ev* és *eu* betűcsoporttal az *ő* hangot. 1237-i végrendelet egyik példányában a *kérdő* és *kérő* igenév *Kerdeu*, *Kereu*, a másik példányában *Kerdou*, *Kerou*, a *tekerő* pedig az

egyikben *Tekeroy*, a másikban *Tekero*. Ez utóbbi *Tekero* írásmód azt bizonyítja, hogy ama végrendelet nyelvjárásában az elülső hangrendű igenévképzőt így ejtették: *-ő (Tekerő)*; a *Tekerov*, *Kerdou*, *Kerou* csak orthographiai emléke az igenév *-öv* alakjának, a *Kerdeu*, *Kereu* az igenév *-év* < *-ëv* alakjának, különben pedig az *eu* itt már szintén az *ő* hang jegyévé lett. (ÓmOkv.)

Volt régi nyelvünknek olyan dialectusa is, melyben a *mënev* alak *v*-je nem labialisálta az *ë* > *é* hangot, hanem a nélkül tünt el, mint az *l* is az *ëttel* > *ëttél* > nyj. *ëtté* alakban. Így lett a *lev* > *lëv*-ből *lé*, a *hevség* > *hëvség*- (v. *hëvség*-)ből a régi és nyelvjárásainkban még élő *hëség*, így lett a *mënev* > *mënev* alakból a régi *mëné*. Elülső hangrendű szavainkon még a XVI-ik századi codexekben közönséges az *-ó*, *-ö* igenévképző *-é* alakja. A XIV-ik század elejéről való Gyulafehérvári Glossákban „aeternitas viventium“ ~ „*élëknek (eleeknek)* öröksége“ (értsd: *élöknek* öröksége). Ugyanabban megvan az *ő*-s változata is: „saturitas esurientium“ ~ „*éhezöknek (ehezëu[cnek])* [elégsége].“ XVI-ik századi codexekből: „Idvez légy *élé (elee)* test“ GyöngyC. 27; „*szereté (zerethe)* húgom“ VeszprC. 142; „az *ő szereté (zerete)* *lëányát*“ (DebrC. 544; „*ő én szereté (zereteem)*“ értsd: '*ő az én szereté*' DebrC. 544; „oda sok *jëvé-járó (iewe iaro)* vagyon“ WinklC. 110; „gonosz-*tëvé (teve)* embërek“ DebrC. 306; „gonosz-*tëvéknek*“ (-*tevecnec*) DebrC. 307; „barátid és jó-*tëvéid (-teveid)* légyenek“ DebrC. 288; „Keserüség fogott mëg engömet, mikëppen *szülé (zûle)* asszonyállatnak keserüsége“ NádC. 347 (vö. *szülém* és *szülöm*). XVI-ik századi levelekből: „levél-*vivé (wywe)* által“ LevT. I, 16; „Én *szereté (szerete)* uram“ 13; „*Vitézle (Vitezle)* úr, nekëm *szereté (zerete)* atyámfia“ 36; de már: „*Vitézle (Wytezlo)* uram és énnëkëm *tisztëlendö (tyzte-lendo)* atyám“ 40.

Hogy a mi *való* igenevünk képzője finnugor **-k*-ből, illetőleg ugor **-γ*-ből és az előző rövid tövéghangzóból lett, ezt bizonyítja az is, hogy megvan a *való*-nak a XIII-ik századi Várad Regestrumban *voloh*- alakja. Ennek a *voloh*-nak egykorú kiejtése *volov* volt, ebből lett a *volov* > *volóv*. Így, hosszú *ó*-val kell olvasnunk a HB. *uolov* alakját, mivel a XIV-ik század derekáról való Königsbergi Töredékben már *v* nélküli

voló ([v]olo) alakot találunk, már pedig a *voló* alakot a fejlődésben közvetlenül *volóv* előzte meg, nem *volov*.

A *volóγ*-alak a Váradi Regestrumban a *Nüm-volóγod* (írva: *Numuolohod*) személynévben maradt fenn. Ebben a *Nüm* a mai *nēm* tagadószó (*nüm* van a HB.-ben is); a végső *-d* pedig az Árpádkorban igen gyakori névképző *-d*, ez van az *Árpád* névben is. A *Nüm-volóγod* alaknak tehát mai nyelvünkben '*nēm-való-d*' (értsd: 'nemlévő') alak felelne meg. Sámánhit szerint az aggódó szülők ártó szellemek elől akarták rejtetgetni evvel a névvel az újszülöttet. Viszont a haláltól akarták óvni a 'meglévő, életben lévő' jelentésű névvel; ez a jelentése az 1171-i végrendeletben előforduló *volóód* férfinévnek (ÓmOlvk. 47). Szinnyei helyesen tartja szétválasztó jeleknek abban az *o*-k fölött lévő vonáskákat, de helytelenül olvassa azt a szót „volood“-nak, mert *ó* vagy *o* után közvetlenül sem mai nyelvünk nem *ejt*, sem a régi magyar nem ejtett *o* hangot, sem mai, sem régi nyelvünk hangrendszerében nincsen *oo* vagy *óo* hangkapcsolat. Ha nyelvünkben *o* vagy *ó* után *o* suffixum-elem közetkeznék, akkor *-jo* (*io*) vagy *-vo* hangkapcsolattal helyettesítenénk, s így történt volna az a régi nyelvben is: *volojod* vagy *volovod* volna várható *volood* helyett. Az előbbi alak esetében régi írásmódunk a *j* (*i*) hangot *i*-vel vagy *j*-vel vagy *y*-nal jelölte volna, de a *v* hang jelöletlen is maradhatott *o* után a magánhangzóval kezdődő szótag előtt, mint a *hazóá* írásmód is mutatja. A *hazóá* szóban a vonáskákkal ellátott *oa* betűcsoport kiejtése: *ová*, a *valóód* szóban a szintoly vonáskákkal ellátott *oo* betűcsoport kiejtése *ovo* vagy *óvo*: *Volovod* vagy *Volóvod*.

Mint az *oszó* > *aszó* régi *ászáγ* alakja mutatja, lehetett a *voló* > *való* igenévnék a *volóγ*-előtt **váláγ* alakja is. Ebből származott a többes *valók* alaknak régi *valák* v. *válák* változata. Gyulafehérvári Sorokban: „Hábróságben *váláknok* (*walacnok*) kegyüségé“ (értsd: 'háborúságban *valóknak* kedvesége'); „Kórságbon *váláknok* (*walaknok*) egéssége“ (sanitas languentium); „Szükségben *váláknok* (*walaknok*) bősége“ (ubertas egentium). A **váláγ* alakból egyfelől lett: *volóγ* > *volóγ* v. *volov* > *volóv*) > *voló* > *való*; másfelől lett: **váláγ* > *válá* — ennek többes alakja a GyS-beli *válák*.

Van olyan nyelvjárás, melyben a **biráγ* igenév egyes no-

minativusa a képző *-oγ* változatán át *-ó* végű igenévvé lett: *biró*, de a többes **biráγák* alak tovább fejlődött az *áγács* > *ács* szerint *birák* alakká, így él a *birák* többes a *biró* egyes számú alak mellett. A *valami*, *valaki* névmás előtagja a *valá* igenév > *vala* változata (vö. *visszá* > *vissza*, **házá* > *haza*).

Tudjuk azt, hogy a finnugor nyelvek igeragozásában egyes harmadik személyül gyakran szolgál a pusztá igenév. Ilyen pusztá igenév tehát a *vola*, *vala* 'erat', 'war', ez a *volá*, *valá* alakból lett. Közös eredetű tehát, és csak egymás alakváltozata a már egymástól eltérő szerepű *vala* ige és *való* igenév, a HB. *volá* (írva: *vola*) igéje és *volóv* (*uolov*) igeneve. Mint nyelvtörténetünk adatai mutatják, a *vala* mult idejű állítmánnya sokkal előbb lett, mint a *volt* igenév.

Mivel a finnugor nyelvekben igen sokféle szerepe és alakváltozata van ugyanazon igenévnek, ezért nem szabad elfelednünk, hogy ugyanazon igenév más-más szerepben más-más alakváltozatú. Ugyanazon igenévnek alakváltozata a *való* (< *voloγ-*) és *vala*, de az egyik csakis melléknévi igenév lehet nyelvünkben, a másik csakis mult idejű egyes harmadik személy. Jelentés-megoszlás.

tilutoa

(5. s.)

Egykorú kiejtése: *tilutová*; ez olyanféle alakváltozata az *-á* mult időjelű *tiltá* (< **tilutá*) igének, mint a *terüimtevé* a *teremté* igének, a *házová* a *házzá* ~ *házé* határozónak, az *elevé* az *elé* adverbiumnak, a *tévém*, a *tém* igealaknak stb.

A *tilut-* a *-tilt-*nak teljesebb alakja. Olyan, mint a régi *alut* 'quiescere, dormire facit': el-*alutá* (el *alwthaa*) JordC. 345 (= elaltatá). Ezen a műveltető *-t* képzőnek még egyszerű alakja van, de már kettőzve van meg a mai *altat* alakon. A XV-ik, XVI-ik századi codexekben már csak a *tiltá* ismeretes. Az Érdy- és JordC.-ben ilyen írott alakját találjuk: *tyltaa* ÉrdyC. 195, JordC. 341.

Szinnyei a *tilutoa* elemzésében két olyan hibát követ el, melynek kerekén ellene mond a finnugor és magyar nyelvtörténet. Egyik az, hogy ő 3-ik személyragnak tartja a végső *a* betű hangját, (*tiluto-a*), másik az, hogy a mult idő jelének

tartja az *o* betűnek szerinte hosszú *ó* hangját (tilut-*o*-a), mintha lett volna egy *tilutó-á* mult idejű tárgyas egyes 3-ik személyű igealak, vagyis olyan alak, melynek ma *tiltá ja* felelne meg.

Jól tudjuk azonban, hogy *tilt-á-ja* szerkezetű alak soha nem volt a magyar nyelvben, meg nincsen sehol nyelvjárásainkban vagy nyelvemlékeinkben *-ó* időjele a tárgyas elbeszélő mult egyes 3-ik személyének, nincsen magában a HB-ben sem, hiszen a *hadlaua* (=hallá) szót akárhogyan elemzi is Szinnyi, egyetlen betűjében sem lelhet *-ó* időjelet. Pedig kétségtelen, hogy a *hadlaua* ugyanaz az igealak, mint a *tilutoa*, tehát e kettőn azonosnak kell lennie az időjel hátsó hangrendű alakjának. Ez pedig csak úgy lehet azonos mind a kettőn, ha mind a kettőn a végső *a* betűt tartjuk az időjelnek: *hādlová* és *tilutová*.

tiluvt

(8. s.)

Egykorú kiejtése: *t.lut*. A '*tiluvt gimilftwl*' (ejtsd: *tilut gyimilcstül*) azt jelenti, hogy: 'tiltott gyümölcstől'.

A *tilut* (> *tilutt*) a *til-t* igének *til-* alapszavából alkotott *-t* (> *-tt*) képzős melléknévi igenév. Abból a *til-* igei alapszóból származott a *tilalom*, **tilos* és a nyelvjárási *tilajgat* (**tilajgat*): 'a *tilos* ba szabadult jószágot szép csendesen visszahajtja az istállóba' MTSz.

Szinnyi a HB. *tiluvt* szavát tévesen *tilvutt*-nak olvassa és úgy magyarázza, hogy abban a *til-* alapszót „szenvedő funkciójú“ *-v* deverbális igeképző követi, s ebből a *tilvutt* alakból lett később **tilvott*, ebből pedig *tillott*, ez az alak szerinte előfordul a DebrC. 509. lapján.

A föltett **tilvott* alakot bizonyítani akaró *tillott* adat azonban téves adat.

Minden codexben *tiltott* a 'vetitus', nem pedig *tillott*: „évének az *mēgtiltott* fának gyümölcсібől“ TihC. 611; „a *mēgtiltott* fának *gyümölcsebe*“ TelC. 208; „a *mēgtiltott gyümölcset*“ TelC. 209; „a *mēgtiltott* fának *gyümölcсібől* mēnd ketten önek“ TelC. 209—10; „az *mēgtiltott* fának miatta érdēgnek és érdek halálnak miatta elkárhosztatok volt“ ÉrsC. 119; „az *mēgtiltott* fának *gy.mölcseben* ének“ ÉrsC. 577;

„né énnének az megtiltott fának gyümölcsében“ Érdy C. 136—7; „valamit Ádám elveszte az megtiltott fának gyümölcsé miatt“ Érdy C. 537.

Igaz, hogy a Szinnyi idézte helyen „tylloth“ alak van a DebrC.-ben (509): „hogy ne ennenek az megh *tylloth* gyemelczbe“, azonban Szinnyi nem figyelmez arra, hogy ugyancsak a DebrC. más helyén (147) már szintén a többi codexek felsoroltam szóalakja látható: „*ördögnek čalardsaga myat meg čalattatuan önek a tiltot fanak giümölčeben*“ (olv. 'ördögnek csalárdsága miatt megcsalattatván önek — azaz évenek — a tiltott fának gyümölcsében'). Világos dolog tehát, hogy ha a XVI-ik századi codexek mind *tiltott* gyümölcsről írnak, nem *tillott* gyümölcsről, és ha abban a codexben is, melyben egy helyütt „*tylloth* gyemelcz“ van, már más helyütt „*tiltot* fanak giümölče“, akkor a *tylloth* közönséges íráshiba *tylloth* helyett, s elhamarkodás ennek az egyetlen íráshibának alapján föltenni egy sehol meg nem lévő **tilvott* alakot, s ezzel a meg nem lévő alakkal igazolni a HB. *tilvut* alakjának *tilvutt* olvasását.

Mivel az *u*, *v*, *uv*, *vu* többféle hangot jelölhetett, ezért azt kell először is megvizsgálnunk, hogy mi lehetett a *til-t* ige alapszavának *-t* > *-tt* képzős igeneve a HB.-ben.

Az *-od* (> *ad*) igéből lett a HB.-ben: *odut*. A *hol* (> *hal* = moritur) Árpádkori igeneve: *holut* (OkI Sz.). A *mund* (mond), *szil* (> *szül*), *áld*, *müt* (= mutat) igékből lett a XIV-ik századi *mundut* (GyulS.) *szilütt-*, *áldut*, *mütut* (KT) igenév. Ezek szerint a *til-* igetöből *tilut* > *tilutt* igenévnek kellett támadni.

A *til-* igei alapszóhoz ilyen régi imperativusi alakok tartoznak: *tilogyam* v. *tiloggyam* (LevT. I, 306), *tiloggyál* (DöbrC. 154), *tilogyék* v. *-ik*, *tiloggyék* v. *-ik* (DöbrC. 236, LevT. I, 73) (jelentése: compescar, -aris, -catur). Ezek az alakok olyanok, mint *alogyam* v. *aloggyam* (*alugyam* v. *aluggyam*), *alogyál* v. *aloggyál* (*alugyál* v. *aluggyál*), *alogyék* v. *-ik*, *aloggyék* v. *-ik* (*alugyék* v. *-ik*, *aluggyék* v. *-ik*). A *tilo-*töből -vé időjellel ilyen mult idejű 3-ik személyű igealak lett: *tilovék* 'compescebatur' (NádC. 155, WinklC. 144), ez meg olyan, mint *alovék* (*aluvék*).

A *tilo-* ~ *tilu-* és *alo-* ~ *alu-* igető felsoroltam származé-

kainak teljes alaktani és hangtani egyezéséből az következik, hogy e két igető többi származékai is ugyanazt az egyezést mutatják. Ha tehát újabb próbát keresünk arra, mi volt a *tilut* (> *tílt*) (*vetat*)-nak *-t* > *-tt* képzős participiuma, akkor meg kell néznünk, hogyan képezi azt az *aloszon* ~ *aloszik* ~ *aluszik* ige. Felelet: *alut* v. *alutt* (lásd: AporC. 15, 16, DöbrC. 12, NádC. 570, SzékC. 235, DebrC. 416, GömC. 245, ThewrC. 57 stb.). Az *aloggyék*, *alovék* és *alut* > *alutt* példája is azt mutatja tehát, hogy a *tiloggyék*, *tilovék* mellé *tilut* v. *tilutt* igenév illik a HB. korában.

A *nyugoggyék* és *nyugovék* mellett *nyugut* > *nyugutt* (quietit, quietus) alak volt (DöbrC. 425, 516, SzékC. 21, TelC. 237, HorvC. 158; Komjáti: Szt. Pál 427; Pesti: UT. 218, Székely: Zsolt. 242v), az *alkoggyék* mellett *alkutt*, a *haragoggyék* mellett *haragutt* stb.

Tehát az *aluszik*-, *nyugoszik*-, *alkuszik*-, *haragszik*-féle -sz praesensképzős igék vallomása mind kétségtelenné teszi, hogy a *tíltott* gyümölcs, melytől Isten *tilutová* az embert, hogy *tiloggyék* tőle, de az attól nem *tilovék* — az a *tíltott* gyümölcs a HB. nyelvén nem *tilvutt*, hanem *tilut* gyimilcs volt. Nem volt *alvutt*, *nyugvutt*, *alkvutt*, *haragvutt* stb. igenév, tehát egy *tilvutt* alak kitalálása a magyar történeti alaktannal is ellenkezik.

A magyar mult-idejű igealakok mutatják, milyen fontossága van az igenévnek az időalakok keletkezésében, a magyar -sz jelenképzős igék pedig az igeképzőknek az ugor korra visszanyúló hasonló szerepére emlékeztetnek bennünket. Az osztják nyelvben és a vogulnak egyik nyelvjárásában jelenképző lett a gyakorító -l igegépző. A vogulban két igeképző is vált rendes jelenképzővé, úgymint az -nt és az -l. Az -s (ejtsd: sz) igeképző a vogulban mult-időt alkot ugyan, de egy igén itt is, az osztjákban is jelenképző szerepe van: osztj. *ūsem* (< **ūl-s-em*) ~ vog. *āsam* (< *āl-s-am*) = 'ich bin'.

Ha mármost azt látjuk, hogy van a magyarban is olyan igecsoport, melynek jelen-idejű tövét szintén -sz képző különbözteti meg, akkor bizonyosnak tarthatjuk, hogy ez azonos az említett osztják és vogul -s (sz) igeképzővel. Ez az igecsoportunk az -sz praesensképzős igéink, mint pl. *aluszom*, *nyugoszmom*, **tiloszmom* stb., ezeknek a jelen-idejű személyragozáson kívül természetesen nincsen -sz képzős alakjuk: *aluvám* (régeb-

ben: *alúk*), *nyugovám* (legrégebben: *nyugóm*), *alunnám*, *nyugonnám*, *aluttam*, *nyugottam*, *aluggyam*, *nyugoggyam* stb.

Ezeknek az igéknek ezek az imperativusi alakjai olyanok, mint a *-d* képzős igéké: *tud: tuggyam* (< *tud-j-am*), *tapod: tapoggyam* (< *tapod-j-am*). Mivel meg a vogul szóbelsei *-nt*-hangkapcsolatnak a magyarban *-d*-felel meg, s mivel a vogulban is praesensképző az *-nt*, ezért bizonyos az is, hogy a magyar praesensképzős igék imperativusi tövében a vogul *-nt* praesensképzőnek megfelelő *-d* képző van: *alugyam* v. *aluggyam*, *nyugoggyam* < *alu-d-j-am*, *nyugo-d-j-am*.

Az ugor **-nt*-ből vagy **-nt-* > **-nd* > *-d-*, vagy **-nt-* > *-t-* < *-d-* fejlődéssel lett a magyar *-d-* hang; megfigyelhető ez a diminutív finnugor és ugor **-nt*-nek Árpád-kori neveinken való megfelelőjén: *Pákosztu* > *Pákozsd*, *Kokosti* > *Kakasd*. Így a praesensképzős igék *-d*-s tövének is volt *-t*-s eredetibb alakja, megőrizték ezt a régi *bűnhöszik* 'peccat' XV-ik századi illető származékai.

A **bűnhöszik* (= peccat, tehát nem 'büntetést szenved', hanem 'bünt tesz!') olyan ragozású volt, mint az *esköszik*, *aloszik*, *feköszik*, *haragoszik*. A coniunctivi futurum: *bűnhend-* (MünchC. 47, 48), mint *eskend-* (MünchC. 57), *aland* (ÉrsC. 367), *haragand* (BécsiC. 273, DöbrC. 249, GömC. 319); *bűnhövénk* 'nos peccantes' (BécsiC. 88), mint *aluvánk* 'nos dormientes' (MünchC. 70); *bűnhöttem* (MünchC. 147) ~ „*binhöttem* (vétkeztem)“ 'peccavi' (DöbrC. 438), mint *esköttem*, *feköttem*; *bűnhött* 'peccavit' (MünchC. 188), mint *eskött*, *fekött*; „*në akarj bűnhönnöd*“ (MünchC. 186) ~ „*në akarj binhédnöd*“ (DöbrC. 493) ~ 'noli peccare', mint *eskönnöd*, *alonnod*, *fekönnöd*, *esküdnöd*, *aludnod*, *feküdnöd*. Van mai nyelvjárásokban *esküdő*, *aludó*, *feküdő*, megvan a köznyelvi *bűnhödő* (ma 'poenam luens'), de a *d*-s *bűnhödő* alak helyett a XV-ik század elején még az eredetibb *t*-s *bűnhötő* van: „Ime Úr-Istennek szemei a *bűnhötő* (bűnhötő) országban“ (230) ~ 'Ecce, oculi Domini Dei super regnum peccans'; „kik őbenne *bűnhötőket* (bűnhötőket) még nem ölnek“ (13) ~ 'qui in se peccantem non interficit'. Ugyancsak a BécsiC.-ben a *bűnhödés* alak helyett *-et* képzővel nem *bűnhödés*, hanem *bűnhötés* van: „Mért Éfraim megsokasította az oltárokat *bűnhötésre* (bűnhötétrè) (192) ~ 'Quia multiplicavit Ephraim altaria ad peccandum'. „És

ma toldattanak *bűnhötetre* (bűnhötèrè) ~ 'Et nunc addiderunt ad peccandum'.

Horogu vec

(12. s.)

Egykorú kiejtése: *horoguvék*, értsd: 'megharaguvék'.

Az -sz jelenképzőjű igéink csoportjába való. Mint minden -sz jelenképzős, ez is -d képzős tőből képezte parancsoló módját.

A ragozás és képzés folyamán a teljes tő véghangzója -u-, -o-, -a-.

Legrégibb nyelvelmékeinkben jelen ideje így van: *haragoszom, haragoszol, haragoszék, haragoszunk, 'haragosztok, haragosznak*. (L. BécsiC. 295, 244; AporC. 39; DöbrC. 150, 157; BécsiC. 259; MünchC. 21; AporC. 65, 85; DöbrC. 42, 357; CornC. 218.) A *haragoszék* alakot időben követi a *haragoszik*, majd a *haraguszik*, végül a *haragszik*.

Az úgynevezett elbeszélő mult *haraguvál* alakjánál régebbi a *haragúl* (DöbrC. 118, 243; KulcsC. 141). Mivel a *nyugovál* alakhoz tartozó első személy a DöbrC.-ben nem *nyugovám*, hanem *nyugóm*, ebből az következik, hogy a *haragoszik* elbeszélő mult első személye a XV-ik században eredetileg így volt: **haragóm*. A *haraguvának* alaknál is régebbi a *haragúnak* (BécsiC. 54, DöbrC. 248). Ebből az következik, hogy az ennek megfelelő egyes számú alak **haragún* volt (mint az *észik ön* alakja, mely régibb egyes harmadik személy az *évék* alaknál); a *haraguvék* későbbi, amint hogy a *haraguvának* is későbbi, mint a *haragúnak*. Ezt bizonyítja az is, hogy a *haraguvó* alaknál régebbi a -v- nélküli *haragó* igenév (BécsiC. 259), valamint az *aluvó*-nál, *teküvő*-nél is az *aló, fekö* (XV. sz.).

A *haraguvand, haragudand* alaknál is régebbi a -v- nélküli *haragand*: „mikor *mègharagandol*“ ~ 'cum iratus fueris' BécsiC. 273; l. még: DöbrC. 249, GömC. 319. l. (Igy a XV. században: *aland*, nem *aluvand*.) A *haragvás* is **haragás* volt elébb, bizonyítják ezt az *alvás, fekvés* stb. régi *alás, fekés* alakjai.

A -t képzős műveltető alak *haragutni* ~ *haragotni* ~ *haragatni* volt, mint *t.lutni, alutni, nyugotni*, és mint az *alkuszik* ige alapszavából *alkutni* ~ *alkotni* ~ *alkatni*. „És rövid beszéd-

del megcsalá, és Istent réája *haragutá (Haragwta)*“ ÉrsC. 458; „Ményészér *męgharagották (meg haragottak)* ötet a kietlenben“ Apor C. 37; „*męgharagatták (meg haragattak)* ötet“ Apor C. 75; l. még: DöbrC. 145, ÉrsC. 512, Apor C. 73, 74. Ez alakok is világosan mutatják a *harag-*, illetőleg *haragu- ~ harago- ~ haraga-* igetövet.

Ebből a *haragu-* töből lett a mult idő *-t > -tt* képzőjével a *haraguttam, haraguttál, haragutt*. A *haragutt* a régi és eredeti alak, nem a *haragudott*; lásd: Bécsi C. 304, 295, DöbrC. 249, JordC. 14, Bécsi C. 35, 89, 294, 309, WinklC. 185, DöbrC. 138, SzékC. 196, Guary C. 110, Érdy C. 325, JordC. 78a, ÉrsC. 157, HorvC. 24, MargL. 78, CornC. 317, Budai Basák Lev. 21, 288, Apor C. 143.

A *haragud-*tő a parancsoló módú igealakokban állandó már nyelvelmékeink kezdete óta. Általában a parancsoló mód az, melyben *-sz* jelenképzős igéink ragozásában legelőbb föltűnik a *-d*, mely voltaképpen szintén jelenképző. A *haragod ~ haragud-* töből valók a következő alakok: *haragoggyam* Guary C. 123; *haragoggyál* HorvC. 232, Székely: Zsolt. 34 v, *haraguggyál* Ozorai: E. 8; *haragodjék (haragodyek)* Bod. C. 4, *haragoggyék* Érdy C. 641, JordC. 59a, 69; *haragoggyatok* DöbrC. 18, 378, Komjáti 294; *haragudjatok (Haragwdyatok)* KulcsC. 5, 239; *haragoggyanak* DöbrC. 176, Kriza C. 8, Apor C. 59. Valószínű, hogy a XV-ik, XVI-ik században voltak még olyan nyelvjáráások, melyekben ezeket az alakokat egyszerű *gy-*vel ejtették, mint ma is van az *aluggyam* mellett eredetibb *alugyam*.

A parancsoló módból csapott át a *-d-s* tő más igealakokba, illetőleg igeszármazékokba. Így a *haragutt* helyett csak a XVII-ik században kezd terjedni a *haragudott*. *Haragovék ~ haraguvék ~ haragvék* helyett a XVI-ik században még ritka a *haragodék* (DebrC. 496). A *haragodván, haragudván* helyett (JordC. 579, SzékC. 195, ÉrsC. 371, VirgC. 47, 112, TihC. 19) a régiesebb nyelvű codexekben még *haragován, haraguván > haragván* van: *meg haragouan* DebrC. 123; *meg haragovan* uo. 272; *haraguuan* uo. 43; *męgharaguuan* JókC. 21, 66—67; *haraguuan* uo. 30, 34; a *haragván* alakra vonatkozó adatokat lásd: Bécsi C. 63, 174, MünchC. 48, 145, DöbrC. 385, Érdy C. 213, 508, 535, JordC. 54a. A *haragoni ~ haraguni > haragon-*

ni ~ *haragunni* alak (TelC. 307, ÉrdyC. 203) eredetibb, mint a *haragodni* (MargL. 53) ~ *haragudni*. Előbb van *haragonné-jék* (DöbrC. 206), mint *haragodnék* (Régi M. Ktár 27: 198). Eredetibb az *alás, fekés*, mint az *aluvás, feküvés*, ezek viszont régebbiek, mint az *aludás, feküvés*. Így **haragás* volt a *haraguvás, haragvás* (KulcsC. 64) eredetibb alakja, és még a *haraguvás* -> *haragvás*-nál is későbbi a *haragudás* ~ *haragodás* (SzékC. 198). Valamint azonban régi a *bűnhöszik* ige *bűnhötet* > *bűnhödöt* származéka, úgy régi a *haragoszik* ige *haragodat*: 'irritatio' származéka (Apor C. 56).

A *haragszik* igét a kései *haraguv-* és *haragv-* tö révén v-tö vü igének nevezik a nyelvtanok. Leíró nyelvtanban ez megjárja, mert ma csakugyan vannak a *haragszik*-féle igéknek v-tövet mutató alakjai. Azonban látjuk azt, hogy egyetlen alakjában sem eredeti a -v- hang, ezért a nyelvtörténeti módszer elhanyagolása Szinnyeinek és követőinek az a téves föltevése, hogy a *haraguv-* ~ *haragv-* töben négyezer évre visszatekintő, finnugor eredetű reflexív képző volna. Ilyen tévedés még tévedésnek is csak akkor volna jogosult, ha a magyar nyelvnek épúgy nem volnának nyelvmelékei, mint a vogulnak és osztjákknak. Azokban a nyelvekben nyelvmelékektől nem feszélyezve lehet fölteni reflexív -β képzőt.

levn

(12. s.)

Egykorú kiejtése: *léün*; ebből lett a későbbi *lén* ~ *lön*.

Az -n, (illetőleg -ün az az elem, amely némely harmadik személyű igealakon le lehet: *lészén, légyén, alföldi lögyön, messön*, ormánsági *meciggyün* = *messén*. A *lé-sz-én* igében az -sz- már a jelen idő képzője, tehát ott a puszta igető csupán: *lé-*. *Lész* igéket is -v tövűnek nevezik nemcsak leíró nyelv-tanaink, hanem a nyelvtörténetiek is, de tévesen. Szinnye Magyar Nyelvhasznításában (7. kiad. 151. l.) ez található felőle: „*Lév-* (vö. *lövő, lévés, lēhet*) ~ zürj. *lo-* // votj. *lu, li* // cser. *li-* // f. *lie-* (potent. *liene-*) // lp S. (praes. 3.) *lū, lū* // lp N. (praes. 3.) *lee, le*”.

Szemmel látható, hogy a rokon nyelvek alapján nem szabad a *lé-szén* alapszavában -v-tövet keresnünk. Ezért

Szinnyei is csak a magyar adatokkal akarja igazolni a -v-tövet: „löv-, löv-ő, löv-és.“

Azonban a magyar nyelv is csak úgy mutat a *lész* származékaiban -v- tövet, ha vagy elégetjük nyelvemlékeinket, vagy nem nézünk beléjük. De csak nézzünk beléjük.

A jelen időben nincsen -v, így van a ragozása a XV—XVI-ik században; (én) *lészék, lészök* (ÉrdyC. 199, 277, TelC. 33, TihC. 23, 192 KeszC. 151, KulcsC. 30), *lészék* (DöbrC. 153, LevT. I, 49); (të) *lész** (CornC. 189, ÉrdyC. 137, 196, 387; JordC. 266, ÉrsC. 97, KulcsC. 30 — ezeken a helyeken írva: *leez*), *lész* (Székely Zsolt. 15), *lészsz* (*léézz* SzékC. 29, 68), *lészész* (JókC. 145), *lészösz* (DebrC. 555: „en palothamba legh elfew leez az az Chazarne azzon lezewz“); (ő) *lészén, lészön* (Érdy C. 3, 12, 27, 68, 387, 389, 529 — mindenütt *leezen*; Czech C. 16, 65, Sermd., DöbrC. 352, VitkC. 3, LobkC. 43, SzékC. 7, 239, GuaryC. 1, 5, KeszthC. 362), *lészén* (TelC. 247, LevT. I, 15, 95, Komj. 49); *lészszén, (lézzen* SzékC. 7.); (mi) *lészönk, lészünk* (Ozora N 12, Érdy C. 553, SzékC. 51, *lészünk* (Komj. Szt P. 64); (ti) *lésztek, lészök* (JordC. 25), Komj. 458, Bécsi C. 305, TelC. 158, LobkC. 144, KulcsC. 5), *lésztek* (Komj. 201); (ők) *lésznek (leeznek* Érdy C. 11, 86; *lésznek* Dévai Tízp. 8; *leznec* Bécsi C. II. kéz 114; *lésznek* MünchC. 58), *lésznek (lyznek* Komj. 55).

A jelen időben tehát a tö nem *löv-*, hanem *lé- ~ li-*. Ez a *lé- ~ li-* tö épügy megfelel a finn *lie-* igetőnek, mint a *vé-szén ~ vi-szén > vő-szén ~ vi-szén* ('sumo, fero') töve a finn *vie-* igetőnek. (Szinnyei tévesen a *vész-t* és *vész-t* külön eredetűnek tartja.) Ebből az eredeti *lé- ~ li-* igetőből származott a *lé-szén ~ li-szén* (mai *lész*) igének minden suffixumos alakja, nem pedig -v-s töből.

Tudjuk, hogy a -t > -tt képzős mult időben ma sincsen -v- töve a *lész-nek (lő-tt ~ lö-tt)*, így volt ez régebben is. Nem *lövött* (mint *évött*), hanem (mint *étt ~ ött*) *lőtt- ~ lött ~ lütt-* toalakokat találunk a XV—XVI-ik században; *lőtt- > lőtt-:* Érdy C. 236, 468, Sermdom., JókC. 9, TelC. 285, CornC. 91, 164, 425, HorvC. 11, 30, ÉrsC. 1; *lőtt-:* Bécsi C. 114, 221,

* A *lész* olyan személyragtalan egyes 2. személyű alak, mint a *vagy* és *mégy*. Az sz. jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt az -sz egyes 2. személyrag. Szólam-ritmus okából: *lész > lészsz*.

MünchC. 358, 377, 385, LobkC. 183, ÉrsC. 60, 344; *lütt-*: Komjáti Szt. Pál 47, 65, 117, 137, Dévai Tízp. 42 és Sylvester-nél. A LevT. 75. lapján levő *lyt* lehet hogy: *lütt*.

A föltételes jelen *lënnék, lënnik* stb. Péld. 52, Bécsi C. 66, MünchC. 99, HorvC. 4, Érdy C. 144, CornC. 147, Ozorai H 7, 19, V 2, Komj. Szt P. 384, Dévai Tízp. 31, Bécsi C. 70. Itt sincs -v.

A parancsoló módban, mint ma is, szintén nincsen, régen sein volt -v a töben, hanem a -d jelenképző, mely a parancsoló mód jelével (*k- > -x > -j) gy hangot alkot: *légyék ~ ligyék, légy ~ ligy, légyën ~ ligyën, légyön* stb. vö. Szék. Zsolt 50, Budai Bas. 349, DebrC. 513, LobkC. 144, Ozorai 7, Komj. 245, Bud. Pas. 3, LobkC. 90, B. Bas. 27, Ozorai A 7, SzékC. 41 (*légvnk*), 6 (*legvnk*), B. Bas. 89, 341, Pesti Új T. 4 v, Szék. Zsolt. 108, Ozorai B 13, B. Bas. 245, 264, 279, 305 (*legyeönek, legjeönek*).

Lëvend alakot is hiába keresünk a codexekben; a két tagú alak legtöbbször *lëjend* v. *lëjënd*, ritkábban *lënd* v. *lënd*: SimC. 4, SzékC. 249, DebrC. 286, LobkC. 52, 90, Guary C. 53, CornC. 156, NádC. 35, Guary C. 58, ÉrsC. 186, 408, DebrC. 234, 578, HorvC. 228, TelC. 88, LobkC. 40, 316, SztDom. 303, LányiC. 181, LobkC. 144, JókC. 110, 111. A régibb és eredetibb alak azonban nem is a két tagú, hanem az egy tagú *lend*: SermDom., Bécsi C. 5 (*lënd*), MünchC. 31, 50, 121, Bécsi C. 166 (*lëndnec* olv. *lendnek* értsd: *lëndnek*), Komjáti Szt. Pál 207 (*lendw* olv. *lendő* értsd: *lëndő*). Sylvester 1536-iki Grammaticájában így van a conjunctivi futurum: „Cum fuero, fueris, fuerit = mikoron *lendek, lendesz, lend*. Cum fuerimus, fueritis, fuerint = mikoron *lendünk, lendetek, lendenek*.” (Corp-Gr. 71.)

Nincs is, nem is volt -v a -ni képzős igeneveken: *lënni* (*leeny*) ErdC. 363, *lënni* DöbrC. 351, Bécsi C. 12, CornC. 9; *lënyi* (ez az eredetibb *lé-ni* alakból lett) Sztárai PapH. A. 4; személyragos alakok: *lënnëm* (*lënëm* Bécsi C. 7) *lënnöd* (*lënöd* Bécsi C. 7), *lënnie* (lennye SzékC. 52) stb.

A -het képzős származék -v nélkül *lëhet* (*leehetwnk*) Érdy C. 393, *leehessönk* Czech C. 161), *lëhet* (VeszpC. 13, 128, SándC. 35), *lehet* (alsó fokú e-vel: *lëhèt*- Bécsi C. 15, 38).

A -vén képzős igenév sem *lëve-vén*, hanem a *lé-* többől:

lé-vén (*leeween*) Érdy C. 182, *leewen* ÉrsC. 8, *léwén* SzékC. 29, *léuén* Dévai Tízp. 8, *léuën* Bécsi C. 7), a *li-* töből *livin* (*lyuyn* Komj. Szt P. 51).

Nincsen *lövet* igenév, csak *lét*: „Látván ennek Jézus szomoró *létét* (*lētēt*), monda“ MünchC. 153; „Heródes ő *léte* napján“ (azaz születése napján) „tön nagy vacsorát a fédelmeknek“ MünchC. 81. Nem volt *lövetel* sem, csak *lé-tel* ~ *li-tel*: „Heródesnek *létele* napján“ (azaz születése napján) „szökdöső“ (=táncolt) „Heródiádisnak lyánya az ebéllő-ház közepétt MünchC. 40; „*lítelēm*“ (*lythelem*) LevT. I, 325.)

Hát az úgynevezett elbeszélő mult? Meg kell vizsgálnunk a történetét ennek a ragozási sornak: *lévék*, *lévél*, *léve*, *lévénk*, *lévéték*, *lévének*. Szenczi Molnár Albert 1610-iki Grammaticája — másodsorban ugyan — fölsorolja ezeket a -v-s alakokat is a *léve* v. *léve* kivételével (CorpGr. 229): „Sing. *lön*, *lén* — *löl*, *lél*, *lövel* — *lóc*, *lévec* — Plur *löncc*, *lévé nec* — *lötóc*, *lévé t ec* — *löncc*, *lévé n c*.“ Ebből a sorrendből kitűnik, hogy Sz. Molnár még szokottabbnak érezte az (én) *lök*, (te) *löl* stb. alakokat, mint az (én) *lévék*, (te) *lévél* ('fiebam, eram', 'fiebas, eras') alakokat. A codexek nyelve pedig egyáltalában nem ismeri még a *lész* ige mult idejének ezeket a -v-s alakjait, melyeket Sz. Molnár nyelvtana elősorol. A codexekben és első nyomtatványainkban a *lész* ige elbeszélő multjának a következő alakjait szedhetjük össze: 'eram': *lék* (*leek* ÉrsC. 262, Érdy C. 159, KeszthC. 47, KulcsC. 49, 68, 218), *lök* (*lók* DöbrC. 63, 130, 198, 291, TihC. 136); 'eras': *lél* (*leel* ÉrdyC. 387, JordC. 41, KeszthC. 175, KulcsC. 141, 300, 301, GyöngyC. 7), *löl* *löl* (*lölöl* NádC. 564, WinkC. 246, *leivl* PeerC. 367, *lewl* ThewrC. 2, ÉrsC. 359, FestC. 77, *levl* CornC. 100, 181, *löl* TelC. 263, TihC. 57): 'erat': *lén* (*leen* LobkC. 144, 235, KulcsC. 14, *len* SermD., WeszprC. 6), *lön* (*lon* Bécsi C. 37, *lön* DöbrC. 183, TihC. 196, *lewn* JordC. 348), *lin* (*lyn* LevT. I, 311), *lün* (*tun* KazC. 34, *lün* Szék. Zsolt. 15); 'eramus': *lénk* (*leenk* KeszthC. 207, 360), *lönk* (*lönk* DöbrC. 150); 'eratis': *léték* (*leetek* Érdy C. 172), *lötök*; 'erant': *lének* (*leenek* Czech C. 142, ÉrsC. 211, *lenek* SermDom., DebrC. 497, KulcsC. 127), *lőnek* (*lőnek* DöbrC. 69), *lűnek* (*lűnek* Dévai Tízp. 8, *lűnec* Szék. Zsolt. 42 v).

Mi az eredmény? A *léve-*, *lévének*-féle alakoknak leg-

régibb nyelvemlékeinkből való teljes hiányozta, ugyanazokban a *lén- ~ lön-, lének- ~ lönek-*félék kizárólagos volta kétségtelenné teszi, hogy a *lön* elbeszélő multjának -v-s alakjai a -v-telenekhez képest újabb, másodlagos fejlemények: tehát ezekben finnugor eredetű -v képzőt keresni nagy módszertelenség volna.

Codexeinkből a *lévés ~ lévés* sem mutatható ki.

XV-ik századi codexeink nyelvében nincsen *lövő ~ lévő* igenév sem, a XVI-ikiakban is ritka és szűk alkalmazási körű, helyette a *való* járta.

Azonban a *lész-höz* hasonló ragozású a *hisz, tész*; fölvehetjük hát azt a kérdést, vajjon ezek igenevének, a *hivő*-nek és *tévő*-nek ez a -v-s volt-e eredeti alakja, és hogy annak alapján föltehető-e, hogy a *lövő*, bár csak a régebbi codexek nyelvi korszaka után jelentkezik, mégis eredeti alakja az illető igenévtypusnak. Nos, a *hivő* alakról is azt tapasztaljuk, hogy csak a nyomtatványokban bukkan föl, a codexekben a *hivő* helyett még ilyen alakokat találunk: *hi* 'fidelis' (SzékC. 288, ÉrsC. 535,) *hū* (Bécsi C. 144, MünchC. 149); tehát a *hisz* története is azt mutatja, hogy nem véletlen, hogy nyelvemlékeink kezdetén még nincsen meg Szinnyei -v- töves *lövő* alakja.

Az sem véletlen, hogy Szinnyei másik -v- töves bizonyítéka, a *lévés*, még l é t l e n a könyvnyomtatás előtt, mert valamint *lévés* helyett *lét* és *létel*, úgy *hivés* helyett *hit* és *hitel* van codexeinkben. A *hisz* alaktörténete tehát azt bizonyítja, hogy a *lész -ő* képzős igeneve is eredetileg nem két tagú volt.

Szinnyei a *tész* igénél is felsorolja a szerinte eredeti -v- töre mutató „*tévő, tévés*“ alakokat (Nyhas.⁷ 35). A *tévés* azonban csak nagy ritkaságul van meg a XVI-ik század második negyedéből való ÉrsC.-ben (197. s.): *theewefeere* olv. *tévésére* (a Nyelvtört. Szót. erről az adatról nem tud) a régibb, illetőleg régiesebb nyelvű codexekben épúgy nincsen *tévés*, mint nincsen *lévés*, *hivés*, hanem a *lét*, *létel*, *hit*, *hitel* mellett *tét*, *tétel* járja. Szinnyei tehát megint a nyelvtörténettel ellenkezik, ha finnugor eredetű -v- mellett bizonyítéknak látja a XVI-ik században keletkező *tévés* (helyesebben *tévés*) alakot.

A 'faciens' jelentésű *tévé ~ tévő* alak azonban (melyből a mai *tévő* lett) csakugyan előfordul már legrégebbi codexeinkben is. Megvan a XV-ik században és a XVI-ik század elején

a 'faciens' jelentésű igenév *tévé* alakban: (SermD., KeszthC. 252, 310, KulcsC. 77), *tévő* alakban (BécsiC. 119, 206, 225, 273, DöbrC. 67, WeszprC. 101, WinklC. 237, ThewrC. 235, LobkC. 62, Érdy C. 21: *teewó*, 297: *te.wóy*, ÉrsC. 49, 153), *tövő* (v. *tövő?*) alakban (VitkC. 22, 104), *tívő* alakban (DöbrC. 48), *tüvő* v. *tüvő* alakban régi nyomtatványokban (pl. Dévai Tízpar. 19, 104). Jól tudjuk azonban, hogy mint összetételnek utótagja, elszigetelten, eredeti alakját megtartott igenévül, él a *tévé* ~ *tévő* > *tévő* igenévnek *-té* és *-tő* változata is. Él a *kesztyű* szó régi alakjaiban; e szó értelme ugyanis eredetileg 'kéz-tévő' (azaz = kéz-helyező), s már a XV-ik század eleje óta ismeretes *kezté* és *keztő* alakban. A *dologtévő*, *dologtövő* (t. i. nap = 'munkanap') szónak is őrzik *dolog-té*, *dolog-tő* (dolgot cselekvő) alakját a nyelvjárások. A kemence szájára (helyezni), tenni való sár-ajtónak neve nemcsak *tévő*, hanem *előte* ~ *előté-* és *előtő* is; ebben az előtag *elő-*, az utótag a *tévő*-nek *té* > *te* és *tő* változata. A *tévő* igenévnek is *-v* nélkül volt tehát eredetibb alakja, a *tévő* alakot is tévesen teszi meg tehát Szinnyei finnugor eredetű *-v*-tő bizonyítékául.

Tudjuk, hogy 'figere', 'stechen' jelentésű *tüzni* ~ *tözni* igénk gyökérszavából nem *tüvő* ~ *tövő*, hanem *tü* ~ *tő* alakú igenév keletkezett és maradt meg elszigetelődve 'Nadel' jelentésben.

Az *óvó* igenévnek is először eredetibb, rövidebb, egy szótagos alakját találjuk meg a XIV-ik század kezdetén a 'tömlöc-óvó' és 'erdő-óvó' jelentésű szavakon: „Quandam terram Custodum carceris Themlechou vocatam“ 1318; „Quandam nostram terram Asgutherdewow nuncupatam in districtu de Sarus sitam vacuum et habitatoribus destitutam super qua quondam custodes siluarum nostrarum residebant...“ 1310/1323; már két tagú az illető igenév a következő oklevelekben: „Quasdam possessiones nostras Regales Jakoteleke et Erdeuouotelek vocatas“ 1351; „super terris Custodum siluarum et piscatorum tunc regalium prope villam Patak Erdeuouou et Halaz vocatorum“ 1353.

Ha mármost egységes képül végigtekintünk a nomen agentis v. actoris jelentésű *-ó*, *-ő* képzős igenév alakváltozatainak időbeli egymásutánján, megállapíthatjuk, hogy az *aloszik*,

alkoszik, esköszik, feköszik, haragoszik, hiszén, tészén, tűz ~ tőz igéinkből lett *-ó, -ő, -é, -i* képzős igenevek közül eredetibbek voltak a *v*-tlen tövüek: *aló, alkó, eskő, fekö, haragó, hi ~ hü, -té ~ -tő, tü ~ tő* és csak ezekből fejlődtek az egy-egy szótaggal hosszabb alakok, melyek a végső *-ó, -ő ~ -é* előtt már a másodlagos alakokat jellemző *-v-* hangot is mutatják: *aluvó* (ebből lett az *alvó*), *alkuvó, esküvő, fekövő* (ebből lett a *fekvő*), *haraguvó* (ebből lett a *haragvó*), *hívő*, a XV—XVI. századi *tévé*, a később általánossá vált *tévé*. Ez az alaktani fejlődés merő anachronismusként mutatja Szinyeinek azt a föltevését, hogy ezekben az utóbbi igenevekben, melyeknek *-v-*s alakja csak a nyelvtörténeti korban keletkezik, finnugor eredetű a *-v-*, akár mint igeképző (*aluv-*), akár mint a gyökérszóhoz tartozó hang (*tév-*).

A finn *ikä* megfelelője a mordvinban *ije* és *i*, a Döbrentei Codexben pedig (387) *é-* ‘annus’; így a finn *teke-*: ‘facere’ megfelelője a mordvinban *t’ije-, t’ija-*, a régi magyar nyelvben pedig *té- ~ ti-*. Az ó-magyar nyelvben a *mēnē-, vetē-, té-* ige-tövek egymás mellett voltak, s ugyanakkor az igenévképző *-γ* volt. A *mēnē-, vetē-* tövből lett az ó-magyar *mēnē-γ* ‘iens’, *vetē-γ* ‘ponens’; ezekből lett *γ > v* hangváltozással *mēnēv, vetēv*, ezekből, mint *lev > lév*, lett a *mēnēv, vetēv*, ezekből, mint *lév > lé*, lett a *mēné* OklSz. (XIV. sz.) és a *veté*; ezekben a nyelvérzéknek már csak a *mēn-, vet-* lett a *tő*, suffixum pedig lett az *-é*, mely, nyelvtörténeti szempontból nézve, az eredeti tövéghangzót is magában foglalja.

Az ‘iens’ *mēnēγ*, ‘iaciens’, ‘ponens’ *vetēγ* mellett *-γ* képzővel keletkezett a ‘faciens’ **té-γ* igenév is a *té-* ige-tövből, s mikor már a *mēnēγ, vetēγ* igenévből *mēnēv > mēnēv, vetēv > vetēv* lett, akkor már az egytagú ige-tövekhez járult igenévképző is *-v* alakú (**té-v*) volt; bizonyítja ezt az *óni* ‘custodire’ igeének XIV-ik századelei *óv*: ‘custos’, ‘custodiens’ igeneve, mely az oklevelekben így van írva: *ou* és *qw*. Mikor a *mēnēv, vetēv* igenév végső mássalhangzója elveszett, akkor a *té-* ige-tövből lett **tév* igenév is végső mássalhangzójának *-szabályos* elvesztésével valóban az lehetett, amit lettnek, megvoltnak igazol az 1519-ben följegyzett *kezte* (DebrC. 299) olv. *keszté* (< *kez-té*) ‘chirotheca’ alak, tudniillik: *té*.

Nemcsak az *-ó, -ő* képzős igenevek rövidebb és hosszabb

alakjainak chronológiája, hanem az összehasonlító nyelvészet és történeti alaktan is azt tanítja tehát, hogy a XV—XVI-ik századi 'faciens' jelentésű, két tagú *tévé* előtt azon igenév alakja egy tagú *té* volt.

A *méné* 'iens', *veté* 'ponens', *szereté* 'amans', *teremté* 'creans', 'creator' típusú két és több tagú igenevek mellett voltak *té* 'faciens' típusú egy tagú igenevek is. Figyeljük mármost meg, hogy ugyanez az alaki viszony milyen változást okoz más nyelvtani csoportban.

Mint igetöveink között a *té*- 'facit' típus, névszótöveink között olyan a *fá*- 'arbor, lignum' típus, tudnillik egy tagú, mássalhangzón kezdődik, hosszú magánhangzón végződik. Elmehetünk nem is a finnugor, hanem egészen az uráli nyelvekig, még sincsen nyoma annak, hogy szóbelsei vagy szóvégi mássalhangzója lett volna valaha a magyar *fá*-nak: ~ vogul *-pá* ~ zürj., votj., cser. *pu* ~ finn *puu* ~ szamojéd *pū*, *pa*, *fā* — (= *fá*), akár a magyarban. Tudjuk azt is, hogy mint a tárgyalt igenévképzőnek, úgy ősi lativusi > translativusi ragunknak¹ is mássalhangzó volt eredeti alakja: finnugor *-k > ugor *-γ. Ez a rag szintén hosszú magánhangzó alakúvá lett: -á, -é, az ilyen alakú lativusi suffixum épügy magában foglalta már a két és több tagú névszótövek rövid véghangzóját, mint az igenévképzőnek -é stb. alakja. A lativusi ragnak hosszú magánhangzós alakja kifejlődött már nyelvemlékeink kora előtt, mert már a legelsőben, az 1055-iki Tihanyi Alapító-levélben megtaláljuk -á alakban a -*rěā* névutón („*feheruuaru rea meneh hodu utu rea*“ e. k. 'Fehérváru *rěā mēnē*γ hodu utu *rěā*' azaz 'Fehérvárra mēnő had-útra'; *had-út*, *hadak-útja* az országút, ország-útja volt).

A finn keleti nyelvjárásokban, melyekben több tagú szavak végén már elveszett a tövéghangzó, a két tagú szavak végén az alsó fokú véghangzók is felső fokúakká váltak, de csak szó végén, vagyis a nominativusban: *kalu* 'hal', *silmü* 'szēm', de genitivusban: *kala-n*; *silmä-n*. Így Anonymusban a *szerelēm* > *szerelm* felsőfokú tövéghangzóval van nominativusul: „*szerelmü*“ (*zerelmu*), de alsó fokú tövéghangzóval van a suffixumos alak: „*szerelme-s*“ (*zerelmes*). Így a vár ó-magyar nominativusa *váru*, de -á- tövéghangzó van az ó-magyar *várá-đi*, *várá-d*, *várá-s* alakokban.

A *vára*- töhöz járult tehát a lativusi ragnak egykori más-salhangzós alakja, a *-*γ*, ez a rövid tövéghangzó megnyújtásával épügy elveszett, mint az igenévképző mássalhangzója, és így származott a *vár*-nak a *vára*- tövéből végül is a *vára*_γ > *vára* lativusi alak, mely a régi 'Fehér-vára'-féle lativusi alakokban ismeretes.

A **vára*-*γ* szerint a *fá*- töből ilyen lativusi alaknak kellett lenni: **fá*-*γ*, ebből pedig a *vára* (ad arcem, in arcem) szerint **fá* (in arborem, in lignum) alaknak kellett származni, olyan egy tagú típusnak, mint a 'facit' *té*- töből (-*γ* > -*v*) igenévképző útján keletkezett 'faciens' -*té* igenév.

Tövet és ragot nem tudott megkülönböztetni a nyelvérzék a **fá* 'in arborem' alakon, amint a -*té* 'faciens' alakon sem alapszót és képzőt; azonban a két tagú *vár-á* 'in arcem' határozón már külön érezték a *vár*- tövet és az -*á* ragot; ezért is megvolt a lehetősége annak, hogy a két és több tagúakról elvont -*á* ragot fölvegye az egy tagú lativusi **fá*, hiszen különben is tapasztalható, hogy újra-ragozás, újra-képzés leginkább egy tagú alakoknál szokott kezdődni: *ezt* > *eztet*, *ét* > *étet*, *lész* > *lészesz*, *fenn* > *fennen*, *jobb* > *jobbabb* stb. Mint XV—XVI. századi nyelvelmékeink mutatják, valóban két tagúvá is lett a lativusi > translativusi **fá* típus a két tagú *vára* típusról elvont -*á* rag föl vételével: *fá-j-á* MünchC. 78, 83 és *fá-v-á* TelC. 234. Ezekben a -*j*- és a -*v*- hang, mint Szinnyei, a kitűnő nyelvész, már rég helyesen megállapította (SUS. Aik. XXII⁸) — sajnos, Szamosfalvi Gergely, a kitűnő humorista nem sokat tanult belőle (MNy. XXIX: 298) — úgynevezett hiatustöltő, inetyimologicus hang; egyik nyelvjárásban, illetőleg egyik típusú szóban a *tő* végső hosszú magánhangzójához -*j*- hiatustöltővel, a másikban meg -*v*- hiatustöltővel kapcsolódott a lativusi > translativusi -*á*, illetőleg elülső hangrendű változata, az -*é*: *fiájá*, *baráttájá*, *őrizőjéjé*, *fejedelméjé* stb., (XV—XVI. sz.) vagy pedig *fiává*, *baráttává*, *őrizőjévé*, *fejedelmévé* stb.; végül is a -*v*-s alak győzedelmeskedett a köznyelvben, s megállapodott a lativusi > translativusi ragnak -*vá*, -*vé* alakja, melyben az egykori hiatustöltő -*v*- már a rag testéhez tartozik.

Ha így megfigyeltük, hogyan keletkezett az egy tagú **fá* 'in arborem' határozóból a két tagú *fává* 'in arborem' a két

tagú *vára* 'in arcem' típusú határozók hatására, akkor már megértjük azt az adatszerű ténnyt, hogy az egy tagú *té* 'faciens' igenévből, a két tagú *méné* 'iens' típusú igenevek hatására az azokból elvont *-é* képzőnek *-v-* hiatustöltővel való fölvétele által, keletkezett a két tagú *tévé* 'faciens' igenév. A *tévé* igenévben és alakváltozataiban tehát a *-v-* hang épügy nem finnugor eredetű, hanem a magyar nyelv külön életében kifejlődött hiatustöltő, mint a *fává* alakban.

Nagyon fontos ez az alaktani megállapítás igeragozásunk egész rendszerére nézve, mivel a finnugor nyelvek igeragozásában igen nagy szerepe van az igenéveknek.

Ami a *tévé* 'faciens' igenév jelentésánál illeti, eszünkbe kell vennünk, hogy a *-t > -tt* képzős igenév eredetileg állapot-határozónak bizonyult, képzője helyhatározó-ragnak. Ezen okúlva, ha látjuk a *-γ* igenévképző és **γ* lativusi helyhatározó-rag hangtani egyezését (a finnugor alapnyelvben mind az igenévképzőnek, mind a lativusi ragnak **-k* alakja volt), megállapíthatjuk, hogy a *-γ*-ből lett *-ó, -ő (-á, -é)* igenévképzőnk azonos a lativusi helyhatározó *-á, -é (-ő)* raggal, a *tévé* igenév eredetileg épügy helyhatározó-ragos állapot-határozó, mint a *mēnet > mēnt, tēt > tēt > tēt* igenév. A régi 'jól-tēt uram' eredetileg azt jelentette, hogy: 'jól-tévő állapotban uram', a régi 'gonosz-tévé ember' eredetileg azt jelentette: 'gonosz-tévő állapotban ember'; a magyar nyelv történeti mondatában nagy szerepe van a jelzőül alkalmazott határozónak. (A vogul lativus *-nə* ragból is a magyar melléknévi igenév képzőjével azonos szerepű igenévképző lett.)

Az eredetileg állapot-határozó *mēnet > mēnt, jövet ~ jöt > jött, járat > járt, folyt* igenevek, mikor a *-t* elemnek állapot-határozó értéke már gyöngült, fölvették az állapot-határozásra való, szintén locativusi eredetű *-n* ragot: így lett a *mēntēn, jöttön* (jó), *járton* (jár), *folyton* határozó-igenévcsoport. Ne csodálkozzunk tehát, hogy az eredetileg állapot-határozó *tévé* igenév is fölvette az állapot-határozó értékű *-n* helyhatározó-ragot, és lett a *tévé*n határozó igenév, melynek jelentése: 'tévő állapotban', 'in statu faciendi'. A *mēnet, jövet, járat* (> *mēnette, jövette, járatta*) alakok mutatják, hogy ere-

detileg a *mënt, jött, járt* alakok is époly helyhatározó-ragos állapothatározók voltak, mint a *mëntën, jöttön* (jö), *járton* (jár), *folyton -n* ragos alakok; a mai *téve* alak is, mely a régi *tévé* változata (mint a *szüle* a *szülé-[m]* alaké), mai állapothatározó mivoltával ma is mutatja még azt, hogy az eredetibb hangalakú *tévé* époly állapothatározó volt eredetileg, mint az *-é* állapothatározói funkciójának gyöngültével *-n* raggal erősödött *tévén*.

Ha már ez a locativusi *-n* mint állapothatározó-rag hozzájárult a másodlagos *tévé* alakhoz, előre gondolhatjuk, hogy hozzájárult annak elsődleges alakjához is. A *mënë_γ*, *vetē_γ* ige-nevek korában a *té-* ige-tőből **té_γ* 'faciens' igenév lett, ha pedig az is fölvette a locativusi *-n*-et, akkor egy **té_γ-ün* alaknak kellett támadnia (vö. *küzik-ün = közük-ön* HB.) Két magánhangzó közti *γ* elveszett az ó-magyar nyelvű korszak folyamán, pl. *o_γul* v. *ó_γul* (1211: *ohul*) > *óul* (1297: *oul*) > *ót* (1307: *ol*, 1507: *ool*) OklSz., (a finnben is: *tē_γen* > *teen*). A **té_γün* alak szabályos fejlődése tehát ez volt: > **téün* > *tén*.

Csakugyan meg is van a *ten* alak: DöbrC. 9, 85, DebrC. 346, 549, LobkC. 308, KulcsC. 29 (*teen*), ÉrdyC. 63. (*teen*), 157 (*theen*), ÉrsC. 76, 92.

Mint a *bév* alakban az *é* a *v* előtt labialisálódott *ö* hanggá (*böv*), úgy a **téün* > **téün* alakban is labialisálódott az *é*, így lett a **töün* > *tön*, és ilyen hangváltozások következtében is lettek *ö* hangnak írásjegyei ugyanazon betűkapcsolatok, melyek eredetileg az *éü* hangkapcsolat írásjegyei voltak, tudniillik: *eu*, *ev*, *ew*. Mikor a **téün* alak élt, azt így írták: *teun* vagy *tevn* vagy *tewn*, s ez az írásmód megmaradt akkor is, mikor azt a szót némely nyelvjárásban már így ejtették: **töün*, sőt megmaradt némely írónál akkor is, mikor már a kiejtés ez volt: *tön*. (Lehetett olyan nyelvjárás is, melyben a *tén* alakból lett a *tön*.) Gyakori jelenség más nyelvek írástörténetében is, hogy a mai írásjegyek a mainál jóval régibb, századokkal régibb hangalak egykori írásjegyei.

A XIV-ik századközepi Königsbergi Töredék *teun* alakját már így ejthették ki: *tön*, mert a XV-ik századelei Husszita

Biblia már külön *o* betűvel írja a *tön* ő-jét: *ton*. Lásd még a *tón* alakot: JordC. 3, WeszprC. 44, WinklC. 308 (*tódn*), DebrC. 568 stb. A *té*-nek *tí*- változatából *tiün* alaknak kellett lenni, ebből meg a *biün* > *bin* hangváltozás szerint *tín* alaknak; ez is megvan: SzékC. 364; mint a *tén*-nek labialisált változata a *tön*, úgy a *tín*-nek labialisált változata a *tün* MünchC. 182, ÉrsC. 429, Szék. Zsolt. 78 v. és Sylv. stb. (vö. *bin* ~ *bün*.)

A **téün* ~ **tiün* alakot igazolja a *hisz* igének *hiün* alakja (*hyñ* DöbrC. 486, 487). és *hiünek* alakja (*hyñek* TelC. 32) Tudjuk, hogy a *tén* ~ *tön* ~ *tin* ~ *tün* alakokkal teljesen azonos szerkezetű alakjai vannak a *lész* igének: *lén* ~ *lön* ~ *lin* ~ *lün*; már ebből lehetne tehát következtetni, hogy ez igealak eredetileg **léyün* > *léün* volt. És ímhol meg is van a Halotti Beszédben a *léün* alak *levn* írással.

Ebből a *léün*-ből lett tehát a *lén*, mely voltaképpen eredetibb alakja a *lévén*-nek. Az a jelentéskülönbség, mely a *lén*, *tén* és *lévén*, *tévén* között van, könnyen érthető, ha igeragozásunk rendszerét egészében nézzük. A *mēnet* 'in eundo', *járat* 'in ambulando', *kikelet* 'in vernando' -t helyhatározóragos állapot-, illetőleg időállapot-határozóknak alakváltozatai: a *mēnt*, *járt*, *kikelt* — már mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmányok. A *sēprētte* 'eo verrente', *járatta* 'eo ambulante', *adatta* 'eo dante' -tt helyhatározóragos állapothatározók, illetőleg alakváltozataik, a: *sēprētte* 'verrebat', *járta* (azt), *odutta* ~ *adotta* ~ *adta* — szintén mult idejű, egyesharmadik személyű, igei állítmányok. A *folyton*, *fogyton* 'in fluendo, in decrescendo' -n helyhatározóragos állapothatározók típusához tartozó *fogatton* (a *fogat* 'capere facit' igéből) a moldvai csángóknál mult idejű, egyesharmadik személyű, igei állítmány: „*elfogatton* a berebekēt“ (Nyelvőr XXX, 112) = 'elfogatta a verebeket'. A *járton* (jár) -n helyhatározóragos állapothatározónak változata, a: *jártun* — mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány az Ormányságban (Kiss Géza: Ormányság 249). A *fogytán* -n helyhatározóragos állapothatározó

typus pedig a moldvai csángóknál mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány: „Szent Péter *montán, mondettán*“ (=mondtán, mondottán) értsd: Szent Péter mondta, mondotta. A *hosztán* is azt jelenti ott, hogy: 'hozta' (Rubinyi: Nyr. XXX, 112). A *fogytán, hosztán* (=hoztán) alakokban az *-á-* egyes harmadik személyrag. Annak hátulsó hangrendű *-a > -á-* alakjánál eredetibb az elülső hangrendű *-i > i:* eredetibb a *látí, hozí*, mint a *látja, hozza*, ezért a *hoztán -n* helyhatározóragos állapotthatározóból lett mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmánynak van *hoztín > hoztín* változata is a Csongrád vármegyei Apátfalván; ott is mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány, de nem tárgyas, hanem alanyi értelmű, nem azt jelenti, amit a mai 'hozta', hanem amit a mai 'hozott' jelent (B. Takáts Lajos: Apátfalvai Nyelv.).

Látjuk tehát, ha látni akarunk, hogy nemcsak a *-t* és *-tt* helyhatározóragos, hanem az *-n* helyhatározóragos állapotthatározó ige-ek is mult idejű, egyes harmadik személyű állítmányok lehettek: az volt tehát a *tén ~ tön, hín ~ hün, vín ~ vün, léün ~ lén ~ lön* stb. is, még pedig nem annak ellenére, hogy eredetileg *-n* helyhatározóragos állapotthatározók, hanem éppen azért.

A magyar nyelvben szabályos jelentésváltakozás az, hogy egyes harmadik személyű állítmányú is szolgálhat a helyhatározóragos ige, illetőleg igenév, nyelvi emlékéül egy primitív emberi korszak térvizonyban gondolkodó lelki alkatának.

A *tén-, lén-*féle harmadik személyű alakok *-n*-jével természetesen azonos az *észén, mégyén, vagyon, légyén, hozzon*, nyelvjárási imperativusi *hozzán, hozzín* alakok *-n* ragja is: tehát az úgynevezett *-n* egyes harmadik személyrag azonos a locativusi *-n* helyhatározóraggal, nem pedig finnugor eredetű deverbális főnévképzővel, mint Szinyei tévesen fölteszi.

Mint a *tévé -vé* ragos állapotthatározóból is nominativus lett a 'jól-tévé uram', (=dominus meus beneficus' és 'az én

uram jól-tévé' (= dominus meus beneficus est) szerkezetekben, úgy lett melléknév, illetőleg főnév a *tévén* típusú állapot-határozó is némely szavunk megfelelő alakján. Így a 'haló színre, holt színre azt mondták, hogy 'halván szín', azaz halva lévő, halván lévő szín', 'haló állapotban szín'; ebből a 'halván szín'-ből lett *-n > -ny* hangváltozással a 'halvány szín' — vagyis lett a *-ván, -vén* határozó igenévképzőből a *-vány, -vény* képző. Hogy a *-vány, -vény* a *-ván, -vén* határozó igenévképzővel azonos, ezt az is mutatja, hogy a *-va* képzős határozó igenév: *maradva*, 'posteritas' jelentésben régi nyelvünkben azonos a *maradvány* szóval: *maradvái* = *maradványi* = 'posteritates eius'. Az ó-magyar *Holut-Vág* és mai *Holt-Tisza* elnevezésekben a *holut > holt* igenévnél ugyanaz az értelme, mint a nyelvjárási 'Tisza *Halavány*-a' elnevezésben a *halavány*-nak: tehát a *halavány < halaván ~ halvány < halván* eredetileg épügy locativusi ragos származéka a *hol > hal* igének, mint a *holut > holt > halt* igenév. Téves tehát Szinyeinek az a föltevése, hogy a *-vány, -ny* hangja kicsinyítő képző.

Mikor az egy tagúból két tagúvá újra-ragozással lett *tévé* igenév kiszorította a *té* igenevet, és a *té-sz(ën)*, *té-t* stb. mellett a *té-vé-félékről* elvonódott a *-vé* rag, utána fölvettek a több tagú igetövek, például a *feké-* (jacere), *teremté-* (creare), így aztán a *feké-szën, feké-tt, teremté-m, teremte-ni* stb. mellett meglett a **feké-vé, teremte-vé* alak a régi **feké* (vö. *fekő ~ fekü*) és *teremté* (vö. *teremtő*) helyett.

A **fekévé* és *teremtevé*, mint a *tévé*, eredetileg állapot-határozó volt. Ezt a funkciót megtartotta a **fekévé*-nek *feküve* alakváltozata, mely régibb és eredetibb, mint a *feküdvé* (*éve* is eredetibb, mint a nyelvjárási *édve*); megtartotta az állapot-határozói funkciót a *feküve* alából lett *fekve*; megtartotta a *teremtevé*-nek *teremteve* alakú mai nyelvjárási változata; megtartotta az abból rövidült *teremtve*; megtartották az *-n* raggal bővült *feküvén > fekvén*, meg a *teremtvén*, melynek eredetibb alakja **teremtevé*n volt, mint a régi *eresztvény* 'silva succrescens' szónak *eresztvén > eresztvény* változata bizonyítja; — vö. még: *kelevény* (*kel*-ből), *öttevény* (*ötneni* = önteni), *eleven > eleveny* (*él*-ből) stb.

A **feké* típusú állapotatórókból melléknevek lettek, mint a XV-ik századi 'fekő nembéri' (mulier jacens) mutatja; lett melléknév a **fekévé* típusú állapotatórókból is, mint a *feküvő* > *fekvő* változat mutatja, és lett melléknév a **terémtevé* állapotatóróból, mint a HB.-beli 'terümtevé Isten' (Deus creator) mutatja.

A **fekévé*, mint állapotatóró, mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány is lett, ilyen funkciója van a *feküvé* tárgyas ragozásbeli alaknak, mely a **fekévé* alakváltozata; épígy a **terémtevé* állapotatóró is valamikor mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány is volt, mint ezt a HB.-beli 'terümtevé Ádámot' mondatban olvashatjuk; eredetibb alakja, a *terémté*, ma is mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány, viszont megszűnt már melléknévi és főnévi (creans, creator) szerepe, mely még megvolt a XVI-ik században (*terémté* = 'creans' és creavit').

A *terémté* alakból rövidült *terémte*, szintén mult idejű, egyes harmadik személyű állítmány, csupán egyes szavakúl (mint *szüle*, *pörgete* stb.) lett ez az -e képzős alak névszónak a nominativusa.

A transitív igék *té-n* és *tévé* mult idejű alakja, mind a kettő, lehetett tárgytalanul is, tárggyal is, még pedig mind határozatlan, mind határozott tárggyal (a nyelvtörténeti kor előtt); szóval époly alkalmazása volt, mint a vele származásban azonos finn *teki* igealaknak. Később azonban, mivel több alakváltozat mindenik többféle funkciót végzett, ezért a több funkciójú alakváltozatok között jelentés-megoszlás keletkezett az úgynevezett alanyi és tárgyas igeragozás dolgában is; akkor a *tén* ~ *tón* alaknak maradt az alanyi ragozás, a *tévé*-nek a tárgyas ragozás. Amely nyelvjárásban a *terémté*, *feledé*, *veté*, *engedé* mellett mult idejű állítmány lett a **terémtevé* ~ *terümtevé*, *feledévé*, *vetévé*, **engedévé* is, az olyan nyelvjárásban az előbbi alakok lettek alanyi ragozásúak, az utóbbiak pedig a tárgyások — ez az állapot van a HB.-ben. Volt olyan nyelvjárás, melyben a *terémté* mellett nem lett harmadik személyű állítmánnyá a *terémtevé*, hanem *terémteve* > *terémtve* alakká rövidülve, csak állapotatóró maradt; ilyen nyelvjárásban addig, míg csak az egyetlen *terémté* volt a mult idejű, egyes harmadik személyű, igei állítmány, addig termé-

szetesen ez az egyetlen alak lehetett minden tárgy mellett: ez az állapot van az Érdy Codex nyelvében: ott a *terémté* azt is jelenti, hogy 'creavit', azt is, hogy 'creavit eum v. id'. De a *terémté* alaknak mint állítmánynak, véghangzója rövidültével, *terémtē* változata is lett, ebből meg a véghangzónak alsóbb fokúvá váltával lett a *terémte* alak. Ezek között a változatok között a jelentés-megoszlás által az alanyi ragozás funkcióját kapta a *terémtē* > *terémte*, a tárgyasét a *terémté*. A *terémté*-típusú *engedé* tehát nyelvemlékeink közül csak a HB.-ben alanyi ragozásbeli, más nyelvemlékeinkben tárgyas értelmű (illetőleg tárgyas értelmű is); így az Ormányságban alanyi ragozásbeli a *jártun* (egyes 3. sz.), holott az ugyanolyan szerkezetű *elfogatton* (egyes 3. sz.) a moldvai csángóknál tárgyas értelmű.

Az a körülmény, hogy a HB.-ben nem *terémté*, hanem *terümtevé* típusú a tárgyas ragozási alak, egyik ok arra, hogy a HB.-ben „*engede*“ írott alakú, alanyi ragozáshoz tartozó állítmány egykorú kiejtésének ezt tartsuk: *engedé*. Tehát az ÉrdyC. nyelvén a mai *engede* is *engedé* is így hangzott: *engedé*; a HB. nyelvén pedig csak a mai *engede* hangzott úgy, hogy: *engedé*, de már a mai *engedé* funkcióját ez az alak végezte: **engedevé*.

A *számtá* típus *-á* > *ov* végzetéből *-á* és *-ó* suffixumok lettek, s a két és több tagú alakokról a hosszú magánhangzó alakú suffixum újra-ragozással hozzájárult a hátulsó hangrendű egy tagúakhoz, amilyen volt például az *óv* > **ó* 'custodiens' igenév. (Az *ó*-t meg sem kellene csillagoznom, mert élő szavunk, 'örizni való' > 'el nem fogyasztott' > 'rég' jelentéssel: 'ó-bor, kenyér' stb. Az 'ov-os > *avas* erdő' = 'silva custodienda, servanda'). Az ilyen esetekben is az újra-ragozott *fá-v-á* módjára *-v-* hiatustöltő keletkezett, tehát lettek az *ó-v-ó* és *ó-v-á*, *ó-v-á-n* alakok, melyek kezdetben az állapothatározáson kívül az alkalom és körülmények szerint alkalmaztattak nominativusul (melléknévül, főnévül), és egyes harmadik személyű állítmányul is, és ilyen irányokban történt meg alakváltozatok szerint a functio-megoszlás.

Mivel az *ó-sz*, *ó-talom* típusú alakok mellett az *ó-vó*, *ó-vá* típusú alakokról elvonódott a *-vó*, *-vá* suffixum, ezért ezek később hozzájárultak két és több tagú tövekhez is (éppúgy,

mint a *-vé*), és lett az *alo-szon*, *alu-szik*, *alu-tt* mellett az eredetibb *aló-* helyett *alu-vó*, *alu-vá*, *alu-ván*, az eredetibb *al-á-s* helyett *alu-vá-s*. Így lett a **undo-muk*, *und-á* után *-vá* suffixummal *undo-vá*, a **hüdlá-ni*, **hüdl-á* után *hüdlá-vá* stb.

A *undová*, *hüdlává* mint állapothatározó ma is él a nyelvjárási *mondova* ~ *mondava*, *hallova* ~ *hallava* és köznyelvi *mondva*, *hallva* alakban.

Az *esküvé* ~ *eskëve*, *teledevé*, *alkuvá* ~ *alková*, *undová* típusú állítmányi alak az ó-magyar nyelvben nagyobb igecsoportnak volt sajátága, mint ma. A *terümtévé*, *vetevé*, *tilutová*, *undová*, *hüdlává* szavak csak a HB.-ben vannak meg. Az ilyen típusú *metüvé* (= metszé) azonban még megvan sok XVI-ik századi nyelvemlékben, bár ma már nincs meg. Az *eskëve* ~ *eskövé* ~ *esküvé*, *alová* ~ *aluvá*, *alková* ~ *alkuvá*, melyek épúgy rövid magánhangzós, teljes tövű és *-vá*, *-vé* suffixumú harmadik személyű állítmányok, mint a *terümtévé*- és *undová*-félék, ez utóbbiak kiveszte után is századokon át köznyelvi alakok maradtak, s nyelvjárásban és irodalmi nyelvben még ma is él az *esküvé*, *alkuvá* stb.

A *tészén* mellett régen ilyen harmadik személyű állítmányok voltak: *aloszón*, *észén*, *voňszón* stb. — ma már ezek nincsenek. A *tekütt* mellett régen ilyen igealakok is voltak: *metütt* (= metszett), *tetütt* (= tetszett) — ma már ez utóbbiak sincsenek. Nem szabad tehát fönnakadnunk azon, hogy a HB.-ben olyan igéknek is vannak *esküvé* ~ *eskëve*, *aluvá* ~ *alová*, *metüvé* típusú, tárgyas ragozású, elbeszélő mult idejű, egyes harmadik személyű alakjai, amely igéknek ezeket az alakjait később más alakok kiszorították.

Nyelvemlékeinkből kellő megfigyeléssel megállapítható, hogy az *-sz* jelenképzős igék ragos vagy képzős származékai-ban a *-v-* legelőször az újra-ragozással lett *tévé*, *aluvá* típuson jelentkezik, azon pedig époly hiatusöltő eredetű, mint az újra-ragozott *fává* típuson!

A *tévé*, *aluvá*, *teremté*, *adá* alakokból mint melléknévi ige-nevekből lett *-s* képzővel a *tévés*, *aluvás*, *teremtés*, *adás*, vagyis az *-ás*, *-és* képző az *-á*, *é-* igenévképző és az *-s* névszóképző összetétele. (A hasonló értékű *-at* ~ *-et* képző meg a *t* képzős igenévvvel azonos; vö. mai 'erre járát', XV. századi 'ö

erre járatta', mai 'erre járt', 'erre jártában', 'mi járásban van?' — *-at* képzős főnév.) Mivel a *tévés*, *aluvás* alapszava az az igenév, melynek alapszavában hiatustöltő a *-v-*, ezért a *tévés*, *aluvás* alakok nemcsak kései föltűnésük, hanem eredetük miatt is hiú bizonyítékai Szinnyeinek a *-v-* hang finnugor eredete mellett.

A *tévé* és *aluvá* alakból többes *-k-*val lett a *tévék*, *aluvák* (ők), a *tévén*, *aluván* alakból a *tévének*, *aluvának* (ők) — tehát ezek is mind a hiatustöltő *-v-s* alakokból lettek. Ugyanabból lett a régi *lévél*; ennek megvan *-j-* hiatustöltős alakja is: *léljél*, úgy, mint *tává* mellett *fájá*.

Nyilvánvaló, hogy a XV-ik századi *tend*, *aland* után következő *té-v-end*, *alu-v-and* is a hiatustöltő *-v-s* suffixumú alakok hatására keletkezett.

Hogy a *tévé*, *aluvá* alakok és ezek többesei mint harmadik személyű állítmányok eredő forrásai az *-sz-* jelenképzős igeragozás *-v-s* alakjainak, ezt az bizonyítja, hogy csak a többi alakok vannak meg a régi nyelvben *-v-* nélkül is, de a tárgyas ragozás *tévé* > *tévé*, *vévé* > *vévé*, *vívé* > *vivé*, *hivé*, *ivó*, *aluvá*, *feküvé*, *alkuvá*, *esküvé* stb. alakjai, melyek az illető igenevekkel azonosak, legrégebb nyelvemlékeinkben is már *-v-*vel jelentkeznek: *ték*, *tél*, *tén* (alanyi) és *tém*, *téd*, de csak *tévé* (tárgyas), *ténk* *téték*, *tének* (alanyi), de a tárgyas: csak *tévék*, legrégebb nyelvemlékeinkben soha nem *té* és *ték* a 3. sz.

A vogulban ma is élő hang az a γ , mely az ő-magyarban az *ászá γ* (= *aszó*) igenév képzője volt. Ez a hang a vogulban az előző velaris magánhangzót gyakran palatalissá teszi, például a finn *maa* ~ északi vogul *mā γ* - (föld) szónak a tavdaiban *mā* felel meg, az északi *āyi*-nak (leány) a tavdaiban *āu*. A γ hangnak ez a palatalisáló hatása okozta azt, hogy az *ászá γ* alakból a magyarban nemcsak *aszó*, hanem *aszé* alak is fejlődött (DöbrC. 492); általánosabban mondva: az *-ó*, *-ő* igenévképzőnek nemcsak az elülső, hanem a hátulsó hangrendű alakokon is *-é* változata lett, mint például az említett *aszé* vagy a *patanté* (Schlägeli Szój.), *fazék-gyárté* (Szék. Zsolt. 2) stb. Így érthető, hogy a 'mi gyártó-k' (*-k* többes jel!) (confecimus id), 'én gyártá-m' (confeci id) mellett 'én gyárté-k' (*-k* személy-

rag!) (confeci) is van, s a *való*, *valá-k* mellett *valé-k*. (Az *aszjú*-typus keletkezése: *úszáγu* > *aszēyu* > *aszēiu* > *aszüü* > *aszüü* (vö. *hiju* > *hijü*, *hivu* > *hivü* 36. l.)

A *gyárté-k* és *gyártá-m* között csak annyi etymologiai különbség van, hogy az egyikén *-k*, a másikon *-m* az első személyrag. A *-k* (azonos az ún. nyomósító (← dim.) *k* > *g* képzővel, mely megvan az *-ik* > *ig* ragban, az *en-g-ēm*, *té-g-ēd* alakban stb.) ez a *-k* a magyar nyelv külön életében jutott az első személyrag funkcióhoz, az *-m* pedig finnugor korból származó ősi személyrag, megfelelője megvan minden finnugor nyelvben. A *gyártá-l* és *gyártá-d* személyragjai között is ez a különbség: az *-l* (eredetileg gyakorító igeképző) mint második személyrag külön magyar fejlődmény, a *-d* pedig finnugor korbéli, azonos a többi finnugor nyelv egyes második személyragjával. Azt látjuk tehát, hogy a mai tárgyias ragozású *gyártám*, *gyártád* typusú igealak megvolt már a finnugor korban, de a *gyárték*, *gyártál* személyragozású nem. Világos tehát, hogy a *gyártám*, *gyártád* typus eredetileg nemcsak határozott, hanem határozatlan tárgyra is vonatkozott, és semmiféle tárgyra nem vonatkoztatva is alkalmaztatott állítmányúl, akárcsak a finn *tein*. Nem előbb, hanem a magyar nyelvnek az ugor ágból való kiválása után keletkezett a *gyárték* és *gyártál* alakok személyragos igei értéke, tehát csakis a magyar nyelv külön életében történhetett meg az a jelentés-megoszlás, mely szerint a *gyárték* és *gyártál* alanyi ragozásbeli, a *gyártám* és *gyártád* tárgyias ragozásbeli alak lett. Mivel pedig a külön alanyi és külön tárgyias ragozási szerep külön magyar fejlődménynek bizonyúl, ezáltal tévesnek bizonyúl az az elterjedt föltevés, hogy a tárgyias ige-ragozás az igefogalom kialakulta előtt a birtokos személyragozásból lett; hiszen már régen kialakult külön a névszó-fogalom és külön az igefogalom, mikor még (a *gyárték* és *gyártál* igei állítmányok keletkezése előtt) a *gyártám* és *gyártád* typus a magyarban épúgy nem volt külön úgynevezett „tárgyas ragozású“, mint a többi finnugor nyelvekben sem.

Az 'éved' jelentésű *éd* ~ *öd*, mely a XVI-ik században még megvolt (*eed* ThewrC. 55, *ewd* Gömc. 243), tárgyias ragozású alaknak számít, de hogy ez az igealak az ugor kor-

ban még teljességgel nem volt külön tárgyas ragozása, azt kétségtelenül bizonyítja a megfelelő, szintén $-γ$ képzős vogul alak: $*t̄̃yat > *t̄̃ēt > t̄̃ēn$ (vog. $*-t > -n$ 2. szrag \sim magy. $*-t > -d$ 2. szrag), ez a vogul alak tudniillik nem azt jelenti ma, hogy: 'észéd', hanem azt, hogy 'észél'. Az ugor korban a vogul $t̄̃ēn \sim$ magyar $éd$ hangtani előzője lehetett intranszitiv értelmű is, határozott és határozatlan tárgyú is. Később az ősvogulban az $-l-$ frequentatív képzővel $*t̄̃ē-γ̃-l̃-t$ ($>$ későbbi $īl̃an$) második személyű igealak is keletkezett az eredetibb $*t̄̃ē-γ̃-t$ ($>$ későbbi $t̄̃ēn$) mellett, s jelentés-megoszlással az ősi $*t̄̃ē-γ̃-t > t̄̃ēn$ lett ún. alanyi ragozási alak, az újabb $*t̄̃ē-γ̃-l̃-t > īl̃an$ lett ún. tárgyas ragozási alak. Az ősmagyarban az $*é̃γ̃ü-t$ ($>$ $éd \sim öd > évéd > évéd$) mellett szintén második személyű igealak lett a frequentatív $-l-$ képzős $*é̃-γ̃ü-l$ ($>$ $él \sim öl > évél$), s akkor aztán jelentés-megoszlással az eredetibb $éd \sim öd > évéd$ tárgyas ragozási lett, az újabb $él \sim öl > évél$ alanyi ragozási. Az első személyű vogul $t̄̃ēm \sim t̄̃īm$ alanyi ragozás ma, a tárgyas pedig az újabb $t̄̃ilem$, A magyarban az első személy $ém$ (JordC. 12: eem) \sim $öm$ (DöbrC. 478: $ööm$) mellett nem támadt $*ék > *ök > évék$ alakú első személyű ige, ezért az $ém \sim öm > évém$ alak époly kevésbé specialiter tárgyas ragozása, mint nem az a teljesen azonos szerkezetű finn $söin$ sem, ennek sem lévén más személyragos változata.

A finn 'söin leivän' azt jelenti, hogy 'öm a kényeret', a 'söin leipää': 'öm kényeret'. A magyar nyelvtanok az utóbbi $öm$ -öt az 'alanyi ragozás' paradigmába rakják, az előbbi $öm$ -öt a 'tárgyas ragozás' paradigmába; a finn nyelvtanokban azonban nincsen két külön skatulya a „határozott” és „határozatlan” tárgygyal lévő $söin$ részére, azért a magyar nyelv tudósok abban a téves föltevésben vannak, hogy az említett finn és magyar igealakok nem egymás megfelelői. Valóban nem is gondolná az ember, hogy a leíró nyelv tanok merev osztályozásai mennyire békóba verik a nyelvtörténeti gondolkozást.

A Klemm-féle elmélet szerint az 'én $öm$ ' eredeti jelentése 'az én $é$ v $é$ s $é$ m ' volt, tehát eredetileg az $öm$ -féle alak birtokos-személyragos névszó volt, és éppen ezért lett „meghatározott” (egyes v. többes számú) 3-ik személyű tárgyra vonatkozó értéke, vagyis ezért lett tárgyas ragozása alak az $ém \sim öm > évém$. Hogy azonban az elmélet és tény

között milyen ellenmondás van, mutatja ezt az afféle, elmélettel nem törődő adat: „méz-szint én mézemvel *šóm*” (DöbrC. 478' ~ 'comedi favum cum melle meo' (Cant. V, 1) — itt ugyancsak nincsen meghatározott tárgy, pedig az *óm* ragja ugyanaz az *-m* személyrag, mely birtokviszonyt fejez ki az *erdöm* alakon; de hiszen a finn *söin* (öm) alak *-n*-je is azonos a *metsäni* (erdöm) *-ni* birtokos személyragjával, azért mégsem szorítkozik a határozott tárgyra a *söin*. Ugyanez áll a magyar *ivám*, *aluvám* stb. alakra is. Sem az obi-ugor nyelvekben, sem a magyar nyelvben nem az igei személyrag tévesen föltett birtokos-személyragi eredete, vagy általában személyrag mivolta okozza azt, hogy némely, névmási eredetű személyraggal ellátott igealak csupán határozott tárgyra vonatkozik, hanem igenis okozza azt a jelentés-megoszlás, még pedig természetesen csak abban az esetben, ha ugyanazon módban, időben, számban, személyben igei állítmányul egynél több szóalak is támad egy időben, egy nyelvterületen.

Hogy mennyire nincsen köze a határozott tárgyra mutatásnak a birtokviszonyhoz, és a tárgyas ragozású alakok keletkezésének a birtokos személyragozás possessiv mivoltához, ezt szemlélteti az is, hogy mikor a finnugor eredetű *gyártánk* típus mellett azon módú, idejű, személyű *gyártók* állítmány-typus keletkezett némely nyelvjárásunkban, abban nem a személyragozott *gyártánk* (< **gyártá-m-uk*) lett a határozott tárgyra vonatkozó állítmány, hanem az új *gyártók* alak, mely Horgernek erről szóló meggyőző fejtegetései szerint eredetileg teljesen személyragtalan alak.

Hogy nem az illető igealak etymologicuma, hanem a hajdani beszélőknek a mai nyelvésztől nem ellenőrizhető beszélelőskori körülményei ráértéssel szabták meg azt, hogy két funkciójú két igealak közül melyik szorítkozzék csupán a határozott tárgyra, azt tapasztalhatjuk a *folyton* típusú nyelvjárási állítmányoknál: személyragtalanul is tárgyas ragozásbeli lett a csángóknál (*megfogatton* = megfogatta), de alanyi ragozásbeli az Ormányságban (*jártun* = járt).

Annak, hogy a *gyártám, gyártád* csupán harmadik személyű tárgyra vonatkozik, de másodikra nem, egyszerű oka az, hogy az első és második személy ragozástörténete sok esetben eltér a harmadik személyétől, és hogy a finnugor típusú *gyártá-m* és külön magyar *gyárté-k* mellé még egy harmadik *gyártá-l-ak* is keletkezett a frequentatív *-l* segítségével: tehát a három alak alkalmat adott három irányú jelentés-megoszlásra.

A suffixumok alak- és functio-változatainak fejlődése a hátsó és elülső hangrendű szavakon nem teljes párhuzamossággal, nem teljes következetességgel megy végbe. Például a hátsó hangrendű *magzat* egyes számú harmadik személyragos alakja az ó-magyarban. **mogzotu-ja* (vö. *kínzotu-já*-HB.) volt, az azonos képzőjű *nemzet* szóé *nemzetü-i*. Később ez volt a fejlődés: *magzat-ja* (e. *magzattya*), *nemzeti* ~ *nemzeté* ~ *nemzete*. A többes harmadik személyragos alakok voltak: *magzat-jok* (e. *magzattyok*), *nemzet-ök*. Később a *magzat-jok* hatására lett ugyan *nemzetijék* is némely nyelvjárásban, de ugyanazokban a *magzatja* hatására nem lett *nemzetje*. Egy más mellett volt: *magzatja*, *magzatjok* és *nemzete*, *nemzetjék*. Ne csodálkozzunk tehát, hogy a HB. nyelvében a hátsó hangrendű melléknévi igenév: *volóv* (*ens*), *járov* (*iens*), az elülső hangrendű pedig *terümtév* (*creans*).

Még természetesebb az alaki különbség a jelentéskülönbséggel együtt. Ugyanabban a nyelvjárásban, melyben a *mundová* és *hádlává* típusnak megfelelően *halovány* és *halavány* alak járja, nem pedig *halvány* (például Tabajdon), ugyanott már nem azt mondják, hogy **halova* vagy **halava*, hanem: *halva*. Így érthető meg az, hogy a HB.-ben a *mundová* és *hádlává* állítmányok vannak, de nem **jutová* határozó, hanem *jutvá* (> *jutva*).

Az igenevek rendszerének Szinnyi Nyelvhasználatában látható következetlen voltát, jól végig nem gondolt voltát, zavarosságát többek között jellemzi az, hogy azon mű szerint egyik helyen az *al-va* alak alapszavának *alv-* alakjában a *-v-* azonos a finnugor reflexiv **β* képzővel (76. l.), másik helyen meg az *alva*-féle alakok *-va* képzőjének *-v-je* azonos a finnugor „**-p* (**-m*) ~ **β* // **-k* (**-ŋ*) ~ **-γ*“ deverbális névszóképzővel (84). Mármost hogyan lehet az *alva* alakon *alv-* az

alapszó és *-va* a képző? Ha nem *alv-* az alapszó, hanem *al-*: hol a *-v-* reflexiv képző? Ha van *alv-* reflexiv képzős igető, hol van annak a *-va* képzős igeneve? Ezeket a komoly kérdéseket nem megfejteni, hanem tréfával elütni legföljebb Szamosfalvi Gergely tudná. Ha egymás mellé állítjuk a *halo-k*, *alo-szo-n*, *hal-ó*, *al-ó*, *hal-ás*, *al-ás*, *hol-ut*, *alu-tt*, *hal-and*, *al-and*, *halo-ván(y)*, *alo-ván*, *hal-va*, *al-va* stb. alakokat, el lehet-e hinni, hogy a *hal-va* nem *-v-* tövő ige származéka ugyan, de az *al-va* alapszava finnugor reflexiv *-v-s* tövű ige?

Jegyzet.

E munkáját a szerző 1938 tavaszán írta.

T 15224

TB 71786

